Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

TÆNDSTIK MORDEREN

og 14 andre historier fra Herningkanten

ALLAN LETH FRANDSEN

Tændstikmorderen

ALLAN LETH FRANDSEN

TÆNDSTIKMORDEREN

og 14 andre historier fra Herningkanten

Aulum Bogtryk & Offset

HISTORISK HÅNDSRÆKNING

UDGIVET AF AULUM BOGTRYK & OFFSET
OG HISTORISK HÅNDSRÆKNING 1998

Tændstikmorderen
og 14 andre historier fra Herningkanten

Trykt hos
Aulum Bogtryk & Offset, Aulum.

Ekspeditionsadresse
Aulum Bogtryk & Offset, Industrivej 5, 7490 Aulum.
tlf: 97 47 24 20
fax: 97 47 37 02
e-mail: aul-bog@isa.dknet.dk

Udgivet med støtte fra Herning Folkeblads Fond

ISBN: 87-983347-5-1

Alle billeder er venligst udlånt af Det lokalhistoriske Arkiv, Herning. En række fotografer er anonyme, men følgende har kunnet identificeres: Jørgensens Atelier, Atelier Moderne, Ingvard Pedersen.

Indhold

Tændstikmorderen *7*
– et dilettantisk mordforsøg i 1800-tallet

Kvinder på discountbanen *11*
– DSB lavede »discount-jernbane« mellem Herning og Viborg

Digteren i roerækkerne *17*
– Nis Petersen blev verdensberømt og hakkede roer i Videbæk

Amerikansk guldgraverby *23*
– hård kritik af Hernings arkitektur i 1920'erne

Krigen mod slaverne *29*
– en besynderlig totalmobilisering i 1848

Da Herning blev radio-aktiv *35*
– de første radioapparater samlede mange andægtige tilhørere

Hallen, der er byen værdig *41*
– tekstilmesserne gjorde Herning kendt som tekstil- og messeby

Jens Vejmand fra Tjørring *47*
– virkelighedens vejmand bag Jeppe Aakjærs berømte digt

Kriminelle hedeopdyrkere *53*
– mordere og voldsmænd tog det hårde slæb med hedeplantning

Religionskamp i Herning *61*
– religiøse stridigheder delte Herning i to stærke lejre

Nytårsbal og nytårsløjer *69*
– nytårsballerne kom i 1920'erne, og løjerne var fortsat grove

Tilflyttere havde idræt med *73*
– idrætten på Herningegnen omkring år 1900

Hernings smukkeste plet *80*
– sindene kogte, før Vestre Anlæg kunne åbnes for offentligheden

Uld, træ, jord og hjerne *85*
– næsten alle råstoffer er blevet forarbejdet på Skarrildhus

På muren eller i det fri *93*
– beboerne blandede sig, da Hernings nye gaslygter skulle placeres

Tændstik-morderen

Et temmelig dilettantisk mordforsøg fandt sted i Hammerum Herred i midten af 1800-tallet

Birgitte Johansdatter var ikke blandt dem, der stod forrest, da intelligensen blev delt ud. Til gengæld var hun godt træt af sin mand, der var gårdmand i Hammerum Herred. Birgitte var dog ikke mere indskrænket, end at hun havde opfattet rygterne om en ny type mordvåben, der var i omløb i 1865.

Folk på egnen fortalte med en fornøjelig blanding af gru og glæde, hvordan hovederne fra svovlstikker blev brugt som mordvåben. En af historierne var helt aktuel. Den var blevet fortalt af de midtjyske uldkræmmere, der drog landet rundt med uldsækken på nakken. Under deres ture i Nordjylland havde de hørt om en maler på Hjørring-egnen, der var anklaget for at ville tage livet af sin svigermor med en opløsning af brændevin og svovlstikkehoveder.

Maleren havde ladet svovlstikkerne trække i brændevin nogle dage, hvorefter han opfordrede konen til at invitere sin mor på kaffe og en kraftig bjesk. Malerens kone nærede dog lidt varmere følelser for sin mor end manden, og da hun opdagede fidusen med brændevinen, undlod hun at invitere moderen. Hun anmeldte i stedet manden for mordforsøg.

Uldkræmmerne havde også hørt om en husmand på Lolland, som lod svovlstikkehovederne trække i kaffe,

inden han forsøgte at få madammen til at drikke det. Overalt i landet stødte uldkræmmerne på historier om svovlstikmordere. De fleste steder blev drabsforsøgene dog afsløret, inden der skete skade. Undtagen i Vester Flakkebjerg Herred på Sjælland.

Her var det i 1856 lykkedes en fattig husmand, Hans Jensen fra Lundby, at tage livet af begge sine børn på fem og to år ved at knuse svovlstikkehoveder i det puddersukker, de fik på tykmælken til morgenmad.

Forbrydelsen, der var det eneste af de over ti mordforsøg, der fandt sted med svovlstikker mellem 1856 og 1869, som blev fuldbyrdet, endte med dødsstraf til Hans Jensen.

Pludselig og effektiv skilsmisse

Så Birgitte Johansdatter kendte risikoen, da hun i slutningen af 1865 nåede frem til konklusionen »mord« som metoden til at afslutte sit ægteskab. Mens manden og de to karle var i gang med malkning og mugning i stalden, var Birgitte som sædvanlig ved at gøre klar til morgenmaden. Ægteparrets fire børn tussede rundt i stuerne, mens Birgitte smurte brød i spisekammeret. Hun havde nogle dage forinden fået fat i en pakke svovlstikker. Nu skulle det være.

Birgitte brækkede hovederne af svovlstikkerne. De indeholdt det stærkt giftige hvide fosfor – men det anede Birgitte naturligvis ikke en pind om. Hun vidste bare, at svovlstikkehoveder måske kunne skaffe hende en særdeles pludselig og effektiv skilsmisse.

Et enkelt af de afbrækkede svovlstikkehoveder stak

Måske var det en gård af denne type, Birgitte Johansdatter boede i, da hun midt i forrige århundrede forsøgte sig med en helt ny metode til en pludselig og effektiv skilsmisse. Postkortet »Fra det gamle Hammerum Herred« stammer sikkert fra 1920'erne og skulle fortælle alverden, at hedeegnene nu var kommet på niveau med resten af landet.

Birgitte ind i det stykke brød, hun havde tænkt sig at servere for manden, og dækkede hovedet med et tykt lag smør. Uheldigvis havde Birgitte ikke hørt, at manden i det samme kom forbi spisekammeret. Kort efter serverede hun morgenmad for familien og de to karle.

Manden havde intet sagt, før han satte sig til bordet. Men da brødet var delt rundt, bremsede han børnene og tjenestefolkene før de satte tænderne i krummen. Han undersøgte deres fødevarer uden at finde noget mistænkeligt. Først ved en nærmere undersøgelse af sit eget brød, fandt han det enlige svovlstikkehoved. Det dilettantiske mordforsøg var afsløret, og Birgitte fik sin første afstraffelse i form af en ordentlig omgang prygl.

Begge ægtefæller mente nu, sagen var afsluttet. Birgitte angrede, men rygterne om hendes ubehjælpsomme debut som morder begyndte at løbe på egnen.

Herredsfogeden greb ind

Herredsfoged Feddersen i Herning fik nys om sagen, og tog affære på eget initiativ. Han var fast besluttet på at sætte en stopper for dén slags. Birgitte Johansdatter blev trukket for retten i Hernings tinghus, hvor der dog blev taget hensyn til hendes forklaring: Hun havde handlet i et anfald af ubetænksomhed og havde ikke haft tanker om at dræbe sin mand.

Derfor blev hun dømt til fire års forbedringshus, som var en af de mildeste former for straf. Landsretten nedsatte imidlertid straffen til to år, men ved Højesteret blev den igen forhøjet til fire år.

Om Birgitte kom hjem igen efter de fire år, fortæller kilderne intet. Derimod ved vi, at mordforsøgene med svovlstikker hørte op efter 1874, da en ny lov forbød anvendelsen af hvidt fosfor i svovlstikkerne. Det hvide fosfor var yderst giftigt, og den egentlige årsag til, at svovlstikkerne kunne bruges som gift – og mordvåben.

Kvinder på discountbanen

DSB lavede en »discount-bane« med skrabet materiel og bemanding på Herning-Viborg banen

DSB havde ikke de store forventninger til den nye jernbane mellem Herning og Viborg, der blev indviet i sommeren 1906. De københavnske baneplanlæggere kunne ikke i deres vildeste fantasi forestille sig ret mange rejsende i en egn med hede så langt øjet rakte.

Gør dårligere egne bedre

Inden DSB-folkene overhovedet var begyndt at tegne jernbanespor på kortet over Midtjylland, var der ellers folk, der helt fint kunne se behovet for banen. I slutningen af 1800-tallet blev banen livligt debatteret.

En af dem, der vedvarende blandede sig i debatten, var højskolemanden og gårdejeren Jens Andersen Favrholt i Munklinde. Han skrev flere indlæg i Herning Folkeblad om sagen, og et af hans argumenter kan på mange måder minde om senere tiders argumentation for motorveje og andre store færdselsårer:

»Der er vel nok de, der mener, at man ikke skal anlægge jernbaner i de dårlige egne, men det er dog ved jernbanerne, at de dårlige egne bliver bedre«, påpegede Favrholt i 1898.

Samtidig løb de midtjyske folketingspolitikere regeringen på dørene med forslag om at få banen anlagt, og

nødtvunget gav regeringen efter for presset – men prisen skulle holdes på et absolut minimum. Og der blev virkelig holdt igen på udgifterne.

Hedeopdyrkerne skulle bruge mergel

Skinnerne på Viborg-banen var spinkle, tynde, billige og begrænsede togenes hastighed til 45 km/t. Men det gav blot anledning til endnu en besparelse: DSB kunne slippe for at indhegne sporene med pigtråd. Lokomotivføreren kunne let nå at standse, hvis kreaturer, børn eller uopmærksomme voksne gik ud på sporene.

Lokomotivføreren havde altså god tid til at nyde den fine udsigt på den næsten snorlige bane på den flade hede. Kun på strækningen mellem Bækkelund og Skelhøje slog banen et stort sving for at komme udenom Hald Sø og Dollerup Bakker.

Favrholts og andres tanker om at bruge jernbanen i hedeopdyrkningens tjeneste viste sig at holde mere end stik. Trafikken oversteg hurtigt forventningerne, og københavnerberegningerne blev gjort til skamme. I første omgang blev store mængder mergel kørt med banen ud til hedeområderne, hvor merglen gjorde fyldest som livsvigtig gødning på den næringsfattige jord.

Efterhånden som gårdene skød op mellem de nye marker på heden, begyndte bønderne at sende deres slagtefærdige stude over Herning til Esbjerg. Desuden blev transporter af levende svin til markeder og slagterier også snart dagligdag på *Alhedebanen*.

Samtidig begyndte de små byer langs banen at vokse. Købmænd og håndværkere slog sig ned i blandt andet

Stationen i Nybo, det første stop på Viborgbanen efter Herning Banegård, ligger stadig på sin gamle plads. Men hvis man i dag kører forbi stationen på cykelstien mod Sunds, er det tydeligt, at træerne er vokset noget mere op. Det var stationer af denne type, kvinderne passede på discount-banen.

Sunds, Ilskov og Karup, og de skulle bruge varer og materialer. Banen var endvidere en let og bekvem transportform på en tid, hvor landevejene savnede asfalt, og biler stadig var en luksus forbeholdt de få. Så selv om damplokomotivet til Herning stadig sneglede sig afsted, var det en mere bekvem rejseform end cykel og hestevogn uden affjedring. Passagertrafikken steg markant.

Aldeles blottede for kendskab til arbejdet

DSB tjente pludselig gode penge på Alhedebanen, og var meget mod forventning nødt til at udvide de tre daglige afgange, som havde været normen siden 1906.

Siden starten havde alle stationer langs banen – undta-

gen Karup – været betjent af kvinder. DSB havde valgt at bemande stationer og holdepladser som Nybo, Sunds og Ilskov med banearbejdernes koner. Endnu en »discountløsning«.

Kvinderne fik 500 kroner årligt for deres arbejde med at sælge billetter, ekspedere gods og passe det beskedne postkontor på stationerne. Desuden skulle de for yderligere 300 kr. gøre rent og holde varme på kakkelovnen i ventesalen.

Ideen med at ansætte kvinder blev måske nok lovprist hos DSB's økonomiansvarlige, men de rejsende nærede knap så varme følelser for nyskabelsen. Blot et par måneder efter banens åbning rasede en anonym passager i et læserbrev til Viborg Stifts Folkeblad:

»Styrelsen af stationerne lader selvfølgelig meget tilbage at ønske, på grund af, at de bliver bestyret af »koner«, der er aldeles blottede for kendskab til det arbejde, de er antaget til. På grund af det manglende personale ser man endog det særsyn, at rejsende med rørende tålmodighed springer ud ved hver station og hjælper med at læsse gods ud og ind i togene for dog at komme afsted. Det almindelige ønske er sikkert, at arbejdet vil overstige konernes kræfter, så de snart bliver afløst af mandlige stationsmestre.«

Kvindelige stationsmestre var enestående i DSB, og dette særlige træk ved »Alhedebanen« omdøbte den i folkemunde til »Konebanen« – en betegnelse, der holdt sig længe efter, konerne var erstattet af uddannede stationsmestre. Det skete allerede efter få års drift, hvor den stigende trafik betød, at togene skulle krydse hinanden på den enkeltsporede bane. Kvinderne var ikke godkendt

til dén slags opgaver, og DSB måtte bide i det sure æble og ansætte stationsmestre til en noget højere løn.

Byggematerialer til flyvepladsen

Uanset de lidt primitive forhold voksede banens passager- og godstransport. I 1929 var det blevet så slemt, at statsbanerne var nødt til lægge nye, stærkere skinner, så hastigheden kunne sættes op til 70 km/t. Den højere hastighed kunne dog ikke gennemføres under anden verdenskrig, hvor Alhedebanen oplevede sin storhedstid, da tyskerne skulle bruge sand, cement og andre byggematerialer til deres flyveplads ved Karup.

Da gik trafikken næsten i stå, når godsvognene næsten holdt i kø på hver eneste station med byggematerialer. Vognene måtte vente, til der blev plads på sporene, som førte direkte ind på byggepladsen. Af og til nåede vognene endda aldrig frem, idet banen flere gange blev udsat for sabotage fra modstandsfolk.

Godstransporten til Karup var ikke den eneste årsag til banens storhedstid under verdenskrigen. Bilerne manglede benzin, cykeldæk fandtes næsten ikke, og busserne stod i garage. Jernbanen blev det foretrukne transportmiddel til Herning eller Viborg.

Bane-nedtur i 1950'erne

I 1950'erne begyndte den konstante nedgang i passagertallet, der resulterede i lukningen for passagertrafik lørdag 22. maj 1971. Rutebilerne var igen kommet i sving mellem Herning og Viborg, og deres holdepladser var

ikke afhængige af stationer. Samtidig vandt lastbiltrafikken frem, og de kunne levere varerne, hvor de skulle bruges. Godstransporten på banen svandt ind.

Passagertallet fik endnu et hug nedad i 1960'erne, hvor privatbilismen fuldstændig rev grundlaget væk under passagerdriften. Det hjalp en smule på passagerstatistikken, at utallige herningensiske skolebørn og et utal af foreninger og firmaer brugte banen til sommerudflugt til Bækkelund ved Hald Ege. Men det ændrede ikke ved, at banen kunne se sin lukning i møde.

Selv om passagervognene forsvandt, fortsatte banen nogle år med godstransport. I Herning affødte det et forslag om at bruge banen til turistformål. Godstrafikken kunne foregå om natten, og så kunne turisterne bruge banen til fornøjelsesture på skinnecykler i dagtimerne. Forslaget blev aldrig realitetsbehandlet.

Så var der mere bund i tanken om at lave banen om til »Kondisti«, som det hed i 70'ernes sprogbrug. Da skinner og sveller var fjernet i efteråret 1977, købte Herning Byråd banestrækningen fra stationen i Herning til Karup Kommune, og begyndte at lave den gamle jernbane om til cykel- og gangsti. Karup og Viborg kommuner købte ligeledes banestrækningen gennem de to kommuner, og gennem et samarbejde med Vejdirektoratet lykkedes det i 1995 at få genskabt den gamle »Alhedebane« som en sammenhængende cykel- og vandresti fra Herning til Viborg: »Alhedestien«.

Digteren i roerækkerne

Digteren Nis Petersen fra Herning måtte ind imellem klare sig som roehakker inden verdensberømmelsen

Efter sin konfirmation i 1929 skulle Jens Kristensen fra Videbæk ud at tjene, og på gården Bakkebo udenfor byen traf han digteren Nis Petersen. Den store knægt vidste ikke, at manden i roerækkerne få år senere skulle blive kendt over det meste af Europa som forfatteren til romanen *Sandalmagernes gade.*

Nis Petersen blev en myte, allerede mens han levede. Kun fire år efter hans død kom den første biografi om ham, og i 1959 var han sågar emne for en hel doktordisputats. Men denne beretning om Nis Petersen begynder i roerækkerne ved Videbæk.

En kvinde, skal vindes ved kamp

Jens Kristensen og Nis Petersen hakkede roer hele sæsonen 1929 – både første og anden hakning. Forholdet mellem mand og kvinde var et yndet emne, når det umage par gik med hakkejernet i hænderne.

En dag blev Jens afbrudt af Nis Petersen: »Du med dit sex. Forstår du ikke, at man ikke skal spekulere på sex hele tiden. Det spekulerer man kun på, når man gør det. Jeg har i øvrigt mødt kvinder, der lagde sig som en sæk kartofler på en trappe – men dem gik jeg altid udenom. En kvinde skal vindes ved kamp.«

Nis Petersen havde erfaringer på mange andre områder end lige kvinder. I 1920'erne havde han vagabonderet på danske og europæiske landeveje, alkoholiseret og evigt søgende efter inspiration til sine digte – dog oftest søgende efter et sted at tjene lidt penge og et sted at sove. Det lykkedes ham i 1926 at få udsendt sin første digtsamling, *Nattens Pibere*, men for den brede offentlighed var han fortsat ukendt. Planene for den unge Nis Petersen fra Herning var ellers ikke en tilværelse som dranker og vagabond.

Tugthusfanger og revolverbevæbnede betjente

Nis Petersen blev herningenser under tragiske omstændigheder. Han var født i Vamdrup, men blev i realiteten forældreløs som ganske lille, da moderen døde af blodforgiftning, og hans far var på sindssygehospital.

Sammen med sine to søskende voksede han derfor op hos mormoderen, som bestyrede KFUK-huset i Herning (Midtjysk Klinik for Fysioterapi, Nygade 14). Nis Petersen har skrevet en farverig beretning om sin barndom i byen, der stadig var en forvokset stationsby, da han mødte den første gang omkring år 1900:

»Der var engang i min barndom, da man om foråret gysende så charabanc'er køre fra banegården læsset med tugthusfanger og revolverbevæbnede betjente og politihunde. Og hvilken barndom. Alt oplevede vi: De første levende billeder, de første automobiler, den første flyvemaskine.«

Efter realeksamen i 1914 arbejdede Nis Petersen som en slags journalist på Herning Avis et par måneder inden

han rejste til apoteket i Nakskov, hvor mormoderen havde besluttet, han skulle i lære. Nis Petersen begyndte at drikke, mens han var på apoteket. Cognac og whisky var de foretrukne rusmidler, og uddannelsen blev aldrig gjort færdig.

Han fik derefter arbejde som redaktionssekretær på Holbæk Amts Avis, hvor han holdt den gående et par år, inden han blev sparket ud. Så begyndte den årelange vandring på landevejene. Han drev omkring i ind- og udland. Splittet mellem sin digteriske virksomhed, der af og til resulterede i et digt eller en artikel i en avis, og sin hang til flasken. Ofte måtte venner og familie hale ham op af sølet og hjælpe ham tilbage på ret kurs.

Sådan mødte Jens Kristensen ham i roemarken.

Hun er på lokummet!

Lønnen for en dags arbejde i roerne var fem kroner. Så snart pengene var udbetalt, vandrede Nis Petersen de to kilometer til Videbæk og drak det hele op. Men under deres fælles arbejde med hakkejernet fik den unge bondekarl historier fra Nis Petersens vandringer:

»Engang på mine ensomme ture kom jeg ind i et hus, hvor en lille pige tilsyneladende var alene hjemme. Jeg spurgte, hvor hendes far var henne? Han er oppe i himlen, svarede pigen prompte. Men hvor er din mor da? Hun er på lokummet!«

Historien blev måske noteret af Nis Petersen, som var en skarp iagttager. Han havde dog for vane at sprede sine indtryk på tusindvis af papirlapper. Forarbejdet til romanen *Sandalmagernes Gade*, der udkom i 1931 og blev

Nis Petersens store gennembrud med 30.000 solgte eksemplarer alene det første år, var lavet på papirlapper.

Den færøske forfatter William Heinesen har fortalt, hvordan han ryddede op på et værelse i Thorshavn, som Nis havde efterladt i et syndigt rod:

»Jeg lovede at sende hans ejendele og fandt værelset stoppet med lange, tætskrevne papirstrimler. Jeg tillagde dem ikke stor betydning, proppede dem i en kuffert og sendte dem uanbefalet afsted. Det viste sig senere, at papirstrimlerne var Sandalmagernes Gade.«

Bogen handler om Romerrigets opløsning omkring 170 år efter Kristi fødsel, men er i virkeligheden et pessimistisk spejlbillede af dét Europa i opløsning, Nis Petersen stiftede bekendtskab med, da han strejfede om i efterkrigstidens lavkonjunktur.

Men romanen betød berømmelse, og Nis Petersen blev hentet til Holland i flyvemaskine for at møde sine læsere.

Roehakker, digter og habil skomager

De indtryk, oplevelser, erfaringer og andre menneskelige råstoffer Nis Pedersen lagde til grund for *Sandalmagernes Gade* havde han blandt andet samlet i en gammel karlekammerseng på gården ved Videbæk. Sengen var udstyret som alle andre på den tid: Halmmadras og tung, hjemmelavet dyne med hønsefjer.

Den endnu ukendte forfatter tjente også penge og samlede erfaringer som skomager på svogerens skotøjsfabrik i Viborg. Da Jens Kristensen første gang mødte Nis Petersen, kom han gående i lange snørestøvler, han selv havde syet. Sideløbende med arbejdet på skotøjsfabrik-

I 1895 åbnede A. Aagaard Jensen Herning Skotøjsfabrik på Bredgade 53 med følgende meddelelse i Herning Folkeblad: »Da jeg nu har anskaffet mig de til skotøjsfabrikationen nødvendige maskiner, kan jeg nu levere smukt og solidt skotøj til de allerbilligste priser«.

ken redigerede Nis Petersen »Dansk Læder- og Skotøjstidende«, og det var utvivlsomt denne branche, der gav ham inspiration til titlen, Sandalmagernes Gade.

Vi var forlængst færdige med roerne

Få år efter opholdet i Videbæk udkom bogen, og Nis Petersen hakkede aldrig mere roer. Han tjente penge, og i 1932 blev han gift med skuespillerinden Ellen Malberg. Bogen, pengene og ægteskabet åbnede dørene til de bonede gulve i det københavnske bohememiljø. Han fortsatte sit svirrende liv og blev en myte, allerede mens han levede.

Ægteskabet med Ellen Malberg holdt fire år. Hun magtede ikke hans livsførelse, som Nis Petersens bror formulerede det med henvisning til det grove spiritusmisbrug. Nis Petersen giftede sig igen, og flyttede til Laven ved Silkeborg, hvor han boede til sin død. Her ville Jens Kristensen gerne have besøgt sin ven fra roerækkerne. Men sådan skulle det ikke gå.

»Sidste gang jeg så Nis, var da vi forlængst var færdig med roerne. Han kom kørende med sin søster og svoger for at besøge os. Det var hen under aften, jeg var ved at malke. Det første, han gjorde, var at gå ind i stalden og hilse på mig. Da han gik, tog han højtideligt afsked og sagde: Nu får du så farvel, Jens, og vi to ses vel ikke mere på denne jord. Og det slog til«, fortalte Jens Kristensen.

Nis Petersen døde 8. marts 1943 – 46 år gammel.

Amerikansk guldgraverby

Hernings arkitektur har været til debat lige siden husene blev bygget, og tonen var rå i 1920'erne

I begyndelsen af 1920'erne var arkitekt Johs. Schou en af de skarpe revsere af Hernings arkitektoniske udseende. Flere gange lagde Herning Folkeblad og byens øvrige aviser spalter til, når Schou skulle have luft for sine synspunkter. Han tillod sig oven i købet af kritisere pavillonen i Søndre Anlæg helt ned under sokkeholderne. Den kritik kan han garanteret ikke få mange af de herningensere, som kan huske forlystelsesstedet, til at skrive under på.

Helhedsindtrykket er grimt og koldt

Men før Johs. Schou tog fat på pavillonen, lod han sin arkitektoniske galde gå ud over byens udseende som helhed. Det skete med et brag af et læserbrev i Herning Folkeblad i december 1922:

»Som Herning by ser ud i dag, fremtræder den ikke som resultatet af en rolig udvikling, men mere i retning af en amerikansk guldgraverby – skudt op af jorden i en rasende fart«, indledte Schou sit frontalangreb mod kolleger, håndværkere og bygmestre. Han mente, årsagen til det arkitektoniske misk-mask skulle søges i den »vilde ekspressionisme«, der herskede, mens byen blev bygget, og at dén tids mange nye byggematerialer ikke klædte de

traditionelle materialer. Der var en sådan fart over byggeriet, at bygningskulturen ikke kunne følge med, mente Schou, og fortsatte:

»Som følge deraf bortkastedes alle gamle traditioner, enhver byggede efter sit eget hovede, helst så afstikkende fra naboen som mulig, uden hensyn til helhedsindtrykket. Tegningen var lavet af håndværksmesteren, der tog dette onde med for at kapre arbejdet. Følgen er blevet en række tilfældigheder og misforståelser, der har sat sit præg på byen.

For fremmede er det i mange tilfælde en lidelse at vandre rundt i byen. Men en del af byens borgere, der jo går rundt i den hver dag, vil sandsynligvis hævde, at bolsjevismen i bebyggelsen netop har sin charme. Selvfølgelig findes der mange udmærkede bygninger, men de drukner fuldstændig. Helhedsindtrykket er grimt og koldt.«

Efter denne svada var Schou dog villig til at erkende en bedring i byggeriets kvalitet efter ansættelsen af byens nye stadsingeniør. Men dette synspunkt omfattede åbenbart ikke byens nye pavillon i Søndre Anlæg, der fik en ordentlig bredside i Folkebladet få dage inden åbningen i marts 1923.

Pavillonen er en slags tivolikulisse og en polyp

Pavillonen skulle supplere en musiktribune, der var opført i 1916, så herningenserne både nyde musik, kaffe og kage under en søndagstur i anlægget. Men Schou mente ikke, de to bygninger klædte hinanden:

»I og for sig er der nogen mening i at benytte samme motiv til pavillonen, som i den eksisterende musiktribu-

Omtrent på samme tidspunkt som Johs. Schou gik til frontalangreb på Hernings arkitektur, blev bygningen på hjørnet af Fonnesbechsgade og Grønnegade fotograferet. Men det er næppe dette hus, der ledte hans tanker hen på en amerikansk guldgraverby.

ne, men den tanke er kun blevet realiseret på et enkelt stykke – en slags kulisse i stil med Den gamle by i Tivoli. Når man ser på bygningen eller bygningerne som helhed, får man nærmest indtryk af en mærkelig polyp, der efter forskellige vidtløftigheder har formeret sig ved knopskydning. Under alt dette er pavillonen desværre kommet til at vende en bar ende mod anlæggets hovedindgang.

På den ene side af hovedbygningen, der er holdt i »græsk stil«, er fremvokset et amfibium med oldkristeli-

ge træsøjler og svejtsisk løvsavsarbejde: Dansesalen – der under opførelsen nær var faldet sammen under sin egen vægt, indtil man fik den spændt sammen med jernbarduner, efter de bedste mønstre fra forsamlingshuse på landet.«

En højst mærkværdig blanding

Schou ankede desuden over den totale stilforvirring, der prægede bygningerne: »En højst mærkværdig blanding af hellenisme, svejtserstil og en fuldstændig opgiven ævret overfor opgaven« Han var desuden af den faste overbevisning, at de gamle grækere ville vende sig i deres grav, hvis de så, at de klassiske hjørnekapitæler var anvendt andre steder end på hjørner.

Intet var forbigået Johs. Schou, da han inden åbningen havde smugkigget på den bygning, som for utallige herningensere står som indbegrebet af sommer, sus og solskin:

»Går man indenfor i kuppelhallen, der er uden hygge, og op ad trappen til altanen, har man, når man er nået ud i fri luft, på sin højre hånd en grube af beton, der minder om en mødding på en gårdsplads, og sandsynligvis også vil blive anvendt til noget lignende.

På taget over trappen er der sat et veritabelt pigtrådshegn for at forhindre folk i at promenere på det flade tag. Det er ikke så let at indse nødvendigheden af at lave et hus, hvor man må ty til så drastiske og uæstetiske midler for at holde folk borte fra tagene.«

Men det var naturligvis ikke kun bygningens ydre, Hernings arkitektoniske revser, havde noget at indvende

Mange herningensere begræd tabet af pavillonen i Søndre Anlæg. Men ved opførelsen blev den betegnet som tivoli-kulisse og en mærkelig polyp, der vendte en »bar ende« ud mod indgangen til Søndre Anlæg. Døm selv!

mod. Han havde bemærket, at indgangen til toiletterne fandt sted direkte fra dansesalen, og mente med bidende ironi, at det ville være »et opløftende og appetitvækkende syn at se damer og herrer forsvinde bag en dør i baggrunden«, hvis salen skulle bruges til spisning.

Schou sluttede sit indlæg med en undren og en indirekte opfordring:

»Sandsynligvis findes der nok rundt om i landet pavilloner, der er lige så slemme som den i Moseanlægget;

men det er bygninger, der er rejst i en forfaldstid og uden nogen tegning. Det er under Herning Kommunes værdighed at indlade sig på den slags dilettanteri.

Det er forresten mærkeligt, at der ikke her i byen findes en forskønnelsesforening, der kan råbe vagt i gevær ved en sådan lejlighed.«

Krigen mod slaverne

I 1848 var bønderne bevæbnet til tænderne og frygtede en 5-600 mand stor hær af fanger

Kresten Smed i Gjellerup arbejdede, så sveden drev af hans sorte ansigt. Hamrede, glødede jern i essen, hamrede igen. Hans store smedehammer ramte ambolten i en uendelig, syngende rytme. Smedien var fyldt af utålmodige bønder. Tiden var knap. Kresten svedte endnu mere. Udenfor det lille smedehus høvlede og savede Gjellerups tømmermand. Han fik hjælp af andre bønder, der jævnligt kastede forskræmte blikke mod syd.

Hærgende horde af tyske tugthusfanger

Postyret i Gjellerups smedie i marts 1848 skyldtes frygten for den tyske horde af tugthusfanger, der var sluppet ud af fængslet i Rendsborg. »Tugthusslaverne«, kaldte Gjellerup-folkene den vilde hær af mordere og ransmænd, som drog hærgende op gennem Jylland og efterlod et grumt spor af ødelæggelse, vold og vildskab.

Rygterne ville vide, at fangerne var lukket ud i friheden af den oprørske, tyske løsrivelsesbevægelse. Bevægelsen ville vende Danmark ryggen og i stedet få Slesvig og Holsten tilsluttet Tyskland. Den brutale slavehær kunne holde danskerne beskæftiget, mens oprørerne fik organiseret deres egen hær til den uundgåelige løsrivelses- og borgerkrig mod Danmark.

Alt det var bønderne i Gjellerup ganske udmærket klar over efter besøg af både løbende og ridende bude. De første budbringere fortalte, hvordan Kolding og Vejle allerede lå i aske. De næste kunne berette, at slaverne var nået til Give, og den seneste melding lød, at Brande og Arnborg var stukket i brand.

Stafetterne kunne også fortælle, hvordan bønderne overalt rustede sig til krigen mod slaverne. Indbyggerne i Sdr. Felding havde smidt harver i Skjern Å for at gøre slavernes overgang vanskelig, og også Fjederholt Å var bevogtet af lokale bønder. Ingen turde tage chancer.

Usikkerhed i Danmark mens Europa brænder

Utrygheden og usikkerheden havde præget Danmark siden 20. januar 1848, da Kong Christian 8. døde af blodforgiftning. Rygterne om, at den nye konge ikke ville kunne holde sammen på landet, var vedholdende. Og usikkerheden fik yderligere næring i slutningen af februar 1848, da meldingerne om revolution i Paris samt oprør i Italien, Wien og Belgien nåede Danmark. Europa var i flammer.

Fra midten af marts blev situationen yderligere højspændt. Den tyske løsrivelsesbevægelse vejrede morgenluft i vakuumet efter kongens død. 18. marts samledes bevægelsen i Rendsborg og opstillede et fem-punktsprogram, der ville løsrive Slesvig og Holsten fra Danmark. Det havde fået bønderne i Gjellerup, Rind, Assing, Snejbjerg, Sdr. Felding og andre jyske landsbyer til at indstille sig på krig, allerede før de hørte om Rendsborg-slavernes vederstyggelige march mod nord.

Bønderne vidste, de skulle frem i forreste række, når krigen kom. Værnepligten hvilede udelukkende på bondebefolkningen – men de var klar til at kæmpe for fædrelandet.

Skræmte, men kampklare bønder

Derfor var smedien i Gjellerup tæt pakket onsdag 29. marts, da budbringerne havde bragt de rystende oplysninger om slavehæren til landsbyen. Fra hele sognet var forskræmte, men kampklare bønder strømmet til Kresten Smed med forke, leer, høtyve og økser. Han skulle smede dem om til spyd, hellebarder, lanser, og hvad der ellers kunne være fornuftigt at medbringe i krigen mod slaverne. Udenfor smedien var tømmermanden i sving med at skafte de nye våben.

Da Kresten var færdig med sin debut som »våbensmed«, gik han ind for at hvile lidt. Hans kone mødte ham med tårerne strømmende ned ad kinderne. Hun fortalte, hvordan alle kvinder i Gjellerup havde brugt tiden på at grave deres få, kæreste ejendele ned.

Kresten nåede dog ikke at sunde sig længe, før han vendte tilbage til smedien. Han snuppede sin egen lanse og småløb hen til kirken, hvor alle sognets mandfolk var mødt på sognefogedens ordre.

Mens Kresten smedede våben, havde sognefogeden beordret et blus gjort klar på den store høj sydøst for byen. En tønde med tjære og en pålidelig mand med en æske svovlstikker var anbragt på bavnehøjen for at varsle Gjellerup-bønderne om den forestående kamp.

Aktiviteten i Gjellerup var ikke enestående. Alle gode

kræfter blev mobiliseret for at stå klar, når slaverne nåede egnen. Forsvarsvilje parret med frygt og rædsel fik alle mand af hus – og alle smede i gang med at gøre fredelige leer og forke til livsfarlige stik- og slagvåben.

Bavnehøjene blev besat med udkigsposter. Ejendele blev gravet ned eller sænket i moser og søer. Mobiliseringen af Herningegnens bønder var total. Slaverne var ikke til at spøge med.

Ved Gjellerup Kirke stod sognefogeden med et brev i hånden, da Kresten nåede frem. Brevet var netop afleveret af et ridende bud direkte fra amtmand Schulin i Ringkøbing. Amtmandens bekymring for slaverne var af samme størrelsesorden som alle andres. Derfor havde han formuleret et sæt retningslinier for forsvaret mod de »fra syden indtrængende vagabonder«.

Retningslinierne anbefalede at samle den mandlige befolkning, bevæbne dem og gøre dem begribeligt at »sammenhold, mod og uegennyttighed nu er fornødent«. Men amtmand Schulin havde ikke behøvet at opfordre til kamp og forsvar. Længe inden skrivelsen nåede frem, havde bønderne overalt i amtet selv taget affære.

Et øjenvidne fra Skærbæk

I Skærbæk var de på fast grund, da forsvaret af Fjederholt Å blev organiseret – de havde oplysningerne om slavehæren fra en af byens mænd, som havde været øjenvidne til slavernes hærgen på Jyllands østkyst.

Manden havde været på vej til Horsens efter tømmer, og nær byen mødte han en masse kvinder og børn med retning mod skovene omkring købstaden. Her ville de

Vogn- og beslagsmed Nielsens værksted på Vestergade 5 i Herning var et mødested for områdets beboere i begyndelsen af 1900-tallet. Her kom plakatopsætterne med deres reklamer for »Amerikansk Cirkus« med »Wild West Show« og for skuespillet »Fæstningsspioner«. Meget havde ændret sig siden Nielsens kollega i Gjellerup smedede håndvåben – men farven i hovedet var den samme.

skjule sig for slaverne, som var på vej mod Horsens fra Vejle, der allerede var brændt af. Skærbæk-manden hastede hjem og underrettede sine byfæller.

Andre steder nåede efterretningerne om slavehæren frem via folk, der havde oplysninger på anden, tredie eller fjerde hånd. Men alvoren var den samme som i Skærbæk-mandens meldinger.

I Snejbjerg gemte indbyggerne deres børn i de forblæste egekrat udenfor byen, mens mændene mødtes på kroen for at planlægge forsvaret. I Assing var kirken

samlingssted, og her var kvinder og børn bragt i sikkerhed. Samme mønster gentog sig i andre landsbyer.

Folkene i Skærbæk og Rind fik sig organiseret med tjæretønder på Hjortsballehøje og vagt ved Fjederholt Å. Men slaverne lod vente på sig. Derfor sendte de en ung mand mod Brande for at rekognosere og skaffe oplysninger.

Han vendte hjem med den besked, at det hele var falsk alarm. Der var hverken brændt byer, gårde eller huse af. Der var hverken myrdet, stjålet eller hærget. Der var hverken sluppet slaver eller tugthusfanger ud af fæstningen i Rendsborg. Der var hverken hold i det ene eller det andet.

Ingen ved, hvordan rygtet om slavehæren opstod. Men da det først var bragt i omløb voksede det sig stærkt og livskraftigt. På Herning-egnen kulminerede det onsdag 29. marts 1848 – den gale onsdag.

»Slavekrigen«, der udelukkende var et jysk fænomen, fortæller om en tid, hvor nerverne var spændt til bristepunktet. Ingen – heller ikke amtmanden – turde tilsidesætte »de fra syden indtrængende vagabonder«. De fandtes bare ikke.

Men den tyske løsrivelsesbevægelse var skam ægte nok. Det var ligeledes et faktum, at bevægelsen havde erobret fæstningen i Rendsborg, og at den planlagde krig mod resten af Danmark. Situationen udviklede sig da også til krig: Treårs-krigen hvor det lykkedes danskerne at nedkæmpe de tyske separatister.

Da Herning blev radio-aktiv

Hurtige herningensere stiftede Herning Radioklub i april 1923, da radioapparaterne dukkede op

I februar, marts og især april 1923 blev Herning radio-aktiv. »Den trådløse« var den første betegnelse for de nymodens radioapparater.

Allerede i slutningen af februar havde »den trådløse« været i offentlig funktion hos N. C. Nørholm i Søndergade – sikkert for allerførste gang i Hernings historie. Herning Folkeblad var inviteret til den store begivenhed, og efter referatet at dømme var det på én gang en stor oplevelse og et temmelig magert udbytte. Avisen skrev: »Man hørte en gentleman fra London, 127 mil borte, holde foredrag. Hvad han sagde, kunne man ikke få fat i, men at det var engelsk, var tydeligt nok.«

Den utydelige englænder kunne høres på den ene af blot to radioapparater i Herning. Nørholm ejede det ene, og han var så godt inde i de nymodens sager, at man ligefrem kunne bestille apparater hos ham.

Begyndelsen i Håndværkerforeningens have

Det store gennembrud for radiolytning i Herning kom nøjagtig fredag 6. april 1923. Initiativet blev taget af Herning Håndværkerforening, som indbød til foredrag om og demonstration af »Radio-Telefoni.« Foredragsholderen var fundet helt i Ringkøbing, og det var en virkelig

professionel, foreningen havde skaffet til byen. Foredragsholder Sund var nemlig telegrafist, og hans foredrag og demonstration vakte opsigt blandt Hernings knap 9.000 indbyggere. På trods af billetpriser på to kroner for de nummererede pladser og lidt mindre for fri placering, mødte næsten 200 interesserede op for at høre »Sang og tale fra England gennem Magna Vox (Den store Stemme)«, som håndværkerforeningen lovede i annoncen.

I løbet af eftermiddagen havde telegrafist Sund spændt antenneledninger ud mellem taget på Teknisk Skole (Retsbygningen i Nygade) og et af de store træer i Håndværkerforeningens have (bag CinemaCenter, den gamle Håndværkerforening).

Telegrafisten lagde ud med et uforståeligt foredrag om radioens tekniske indretning. Men det gav ingen anledning til klager. Alle var kommet for med egne øren at afgøre, hvorvidt de fantastiske rygter om trådløs transmitteret tale og musik virkelig holdt stik. Herning Folkeblad var naturligvis på pletten, og leverede dagen efter et yderst muntert referat af aftenen:

Fra omegnen af Berlin

»Først kom en lille, gesvindt mand nede fra omegnen af Berlin. Han spillede på grammofon, så man kunne høre det helt herop gennem hr. Sunds Magna Vox, skønt det var nogle fæle, gamle plader, tyskeren rumsterede med. En godtroende sjællænder, der også gør lidt med den trådløse, havde sendt Berlineren 5 kr. til ny grammofonplader, men tyskeren var listig nok til at omsætte pengene i bajer og pølser.

I 1949 annoncerede »Poma Musikhus« med dette vidunder af en radiomodtager. Desværre havde indehaveren af musikhuset i Fonnesbechsgade glemt at skrive, hvor meget de månedlige afdrag løb op i.

Lidt senere lykkedes det at få fat i en gemytlig whiskyskotte i Glasgow. Han udsendte den herligste musik, og efter hvert nummer bebudede han, hvad den næste foxtrot hed. Der var absolut mere humør over ham, end over pølsetyskeren, endda at Glasgow ligger en bagatel af 200 danske mil fra Herning Håndværkerforening. Også London lykkedes det hr. Sund at få fat på, men

musikken lød kun svagt. Til gengæld var der bang-bang, da svenskerne sendte meddelelsen om ministeriet Brantings triste skæbne ud til de svenske skibe på Atlanterhavet.

Lyngby Radio fik man ikke megen glæde af. Bestyreren er uvenner med pølsetyskeren, hvorfor de hvæser deres grammofonmusik ud på samme bølgelængde, så man intet forstår af det hele, hvilket var en skam, da der i aftes var solistoptræden på Lyngby Radio.

Opvisningen var interessant. Man havde jo nok anet, at der var noget i luften. I aftes fik man lidt at vide om, hvad det var.«

Radio er kun for herrer – næsten da

Demonstrationen satte brand i radio-aktiviteten i Herning. En lille uges tid senere inviterede en beskeden kreds af radiointeresserede til stiftende generalforsamling i Herning Radioklub. Fra en lejlighed i Smedegade var der eksperimenteret en del med »den trådløse«, og det var lykkedes at finde London, Lyngby og til dels Berlin – hver gang endda. Nu var eksperimenterne klar til at se dagens lys.

Kort efter stiftelsen fik Herning Radioklub et lokale på Hotel Herning, hvor klubbens radio kunne stilles op. Tre aftener om ugen kunne de 30 medlemmer høre radio i klublokalet, og der var plads til flere. Men ikke for enhver pris. Klubbens bestyrelse havde den opfattelse, at medlemskredsen udelukkende kunne bestå af »herrer«!

Radio-lystne kvinder havde dog mulighed for at være med på en lytter, da Frelsens Hær i begyndelsen af maj

holdt basar. I den forbindelse havde hæren allieret sig med en »radiokyndig«, der ville lave radiodemonstration »uden ekstrabetaling« under den efterfølgende fest.

Også på Herning Folkeblad havde man opfanget den store interesse for »den trådløse«. 26. april 1923 bragte avisen for første gang *Radio-Lyttetiderne*, datidens radioprogram-oversigt.

Han har en grammofon i kassen

Mange andre steder i landet foregik udbredelsen af radioen på samme måde som i Herning – og på samme tidspunkt. I Herning var folk godt tilfredse med telegrafist Sunds demonstration, hvorimod hans kolleger blandt radiopionererne af og til blev mødt med mistro: »Han har bare en grammofon i kassen«, mente de mest skeptiske.

Udviklingen af radioapparaterne gik hurtigt efter den begejstrede introduktion, og omkring 1930 var radioen udbredt i de fleste danske hjem.

På mange måder kan de første lytteres radio-begejstring sammenlignes med de senere års etablering af Internettet. Også dengang sad store drenge, unge mænd og videbegærlige voksne til langt ud på natten foran apparatet. De forsøgte at komme i kontakt med fjerne egne, høre nyt fra verden ude omkring og følte uden tvivl, at kloden var blevet mindre.

Hallen, der er byen værdig

Sporten og tekstilindustrien lagde grunden til, at Herning er blevet kendt som både tekstil- og messeby

Planerne om en stor hal i Herning blev fostret i 1943. Men der skulle gå 11 år, før tankerne blev til virkelighed, og undervejs var det hele ved at smuldre bort på grund af uenighed mellem byens idrætsforeninger og erhvervsliv. Men blandt andet i kraft af et samarbejde mellem folkene bag hallen og arrangørerne af textilmesserne lykkedes det at få Herning-Hallen i Østergade (Herning Kongrescenter) stablet på benene i 1954.

Kuglerne til Herning-Hallen blev i første omgang støbt af det dengang nystiftede S.I.K.H. (Samvirkende Idræts Klubber i Herning). Idrætten i byen manglede en hal til indendørs aktiviteter, og i 1944 lancerede S.I.K.H. vidtgående planer om en kombineret idræts-, udstillings- og teaterhal til 600.000 kr.

Selv om det langtfra var nogen klatskilling, og selv om hallen var lagt op i et leje som ikke var præget af vestjysk beskedenhed, lykkedes det alligevel i løbet af kort tid at indsamle 150.000 kr. Hernings indbyggere havde fattet den spændende og visionære ide, som blev formuleret af S.I.K.H.s formand, direktør Chr. Madsen:

»Vi skal bygge en hal, der er vor by værdig, og hvor vore virksomheder i byen og i øvrigt alle virksomheder i vort land, med udstillinger og messer kan få lejlighed til at vise, hvad dansk foretagsomhed kan præstere. En hal

hvor vi kan samles om kunst og sport samt til møder af enhver art.«

Hallen skulle bygges, når krigen var slut. Men efterkrigstidens vareknaphed stak en alvorlig kæp i hjulet for de optimistiske idrætsfolk og de offervillige borgere: A/S Herning-Hallen fik ikke igangsætningstilladelse til byggeriet. Staten vurderede, at de sparsomme materialer skulle bruges til mere samfundsnyttige byggerier. Herning måtte vente.

Herning blev kendt for tekstilerne

Herning ventede stadig, da *Jydsk Textil-Messe* for første gang blev afholdt i 1947. Messen måtte afvikles på tre forskellige hoteller, fordi byen ikke rådede over ét lokale, der kunne huse de godt 100 udstillere.

Jydsk Textil-Messe fik stor betydning for, at Herning ude omkring i landet blev kendt som tekstil- og messeby. Hvert år fra 1947 og frem valfartede tusinder af mennesker til Herning for at besøge tekstilmessen, og de der aldrig kom til messe, kunne i deres lokale avis læse lange artikler om »miraklet på heden«.

Tekstilindustrien var ubetinget egnens mest markante industrielle islæt. Det fremgik tydeligt på den allerførste messe, hvor 88 af de 101 udstillende tekstilvirksomheder var fra Herning, Hammerum og Ikast. Men heller ikke dengang var der lighedstegn mellem kvantitet og kvalitet, og ude omkring i landet havde tekstilindustrien i det vestlige Danmark ikke det allerbedste ry. Efter den almindelige mening, var Herningegnens tekstilvarer ikke omfattet af ordet »kvalitet«, og tekstilfolk trak på skul-

drene af produkterne fra egnen vest for Silkeborg. Dét forhold blev radikalt ændret efter de første messer.

Interessen var så stor, at byens hoteller ikke havde kapacitet til de mange udstillere, indkøbere og udenlandske gæster, som i stedet blev indkvarteret i private hjem. Den første messe trak over 24.000 gæster, og Hernings status som centrum for den danske tekstilproduktion blev yderligere understreget i 1950, da arrangørerne af Jydsk Textil-Messe kastede al midtjysk beskedenhed over bord, og omdøbte messen til *Dansk Textil-Messe.*

»Mange har under besøg i byen fået deres opfattelse af Herning som en hede-stationsby revideret«, noterede Herning Folkeblad. Grunden var lagt til at sætte lighedstegn mellem Herning og messe. Dette lighedstegn blev et næsten fastslået faktum efter 1954, da Herning-Hallen blev taget i brug. Hallen blev snart hjemsted for udstillinger, messer, møder og konferencer. Men i mange år var tekstilmessen størst og mest kendt.

Idræt eller forretning – splittelse om hallen

Mens tekstilfolkene tilrettelagde messer, fortsatte Herning-Hallens bestyrelse arbejdet med finansiering og byggeplaner. Der skulle blandt andet findes en egnet byggegrund, og kommunens støtte til hallen blev klarlagt med et positivt resultat.

Efterhånden som tiden gik, voksede bestyrelsens ambitioner, og det skabte splittelse i aktieselskabet om formålet med hallen. Kredsen omkring S.I.K.H. var mest stemt for en ren idrætshal, hvorimod erhvervsfolkene i bestyrelsen havde større planer i tankerne: en stor udstillings-

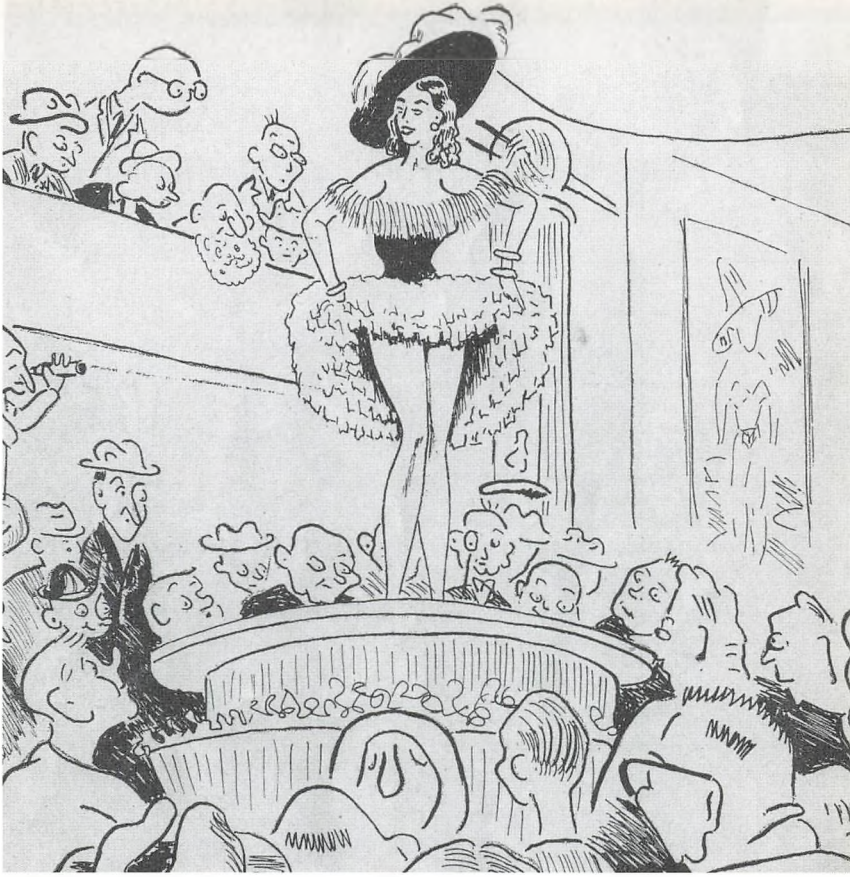

Op mod jul i 1949 udkom den eneste årgang af »Bittermandlen«, der var tænkt som Hernings lokale svar på Blæksprutten. Og byens nye stolthed, Jydsk Textil-Messe, gik naturligvis ikke ram forbi. Her har Bent S. Hvid skildret sit indtryk af messens »Mannequin-opvisning«.

og teaterhal samt en forbygning med restaurant, biograf og udlejningslokaler til erhvervslivet. Uenigheden kulminerede på Herning-Hallens generalforsamling i 1949, hvor kontorchef Olesen fra S.I.K.H. udtalte:

»Det gælder om at få en hal til idrætsfolkene. Hvis det

så en gang ad åre kan lade sig gøre at sætte en forbygning på til en fornuftig pris, kan man tage det op. Men i øjeblikket skal man samles om at bygge en Herning-hal og lade alt andet ligge.«

Erhvervsfolkene fremhævede, at netop aktiviteterne i forbygningen skulle sikre hallens økonomi og give idrætsfolkene en lav husleje. Synspunktet lagde dog ikke låg på uenigheden, og den eneste udvej var afstemning blandt aktionærerne. Den viste flertal for den »store« løsning på 819 stemmer mod 670.

Bestyrelsen fik nu arbejdsro og indledte straks et nært samarbejde med tekstilindustrien. I 1950 blev Herning Hallens bestyrelse endda udvidet med to pladser, som blev indtaget af tekstilfabrikanterne Knud og Mads Eg Damgaard. Sidstnævnte blev kort efter også formand for Dansk Textil-Messe, og dermed var parløbet mellem Herning-Hallen og tekstilmessen en fuldbyrdet kendsgerning.

I 1954 blev Herning-Hallen åbnet i en »skrabet« udgave uden den store forbygning, og det første større arrangement i hallen var – Dansk Textil-Messe.

Jens Vejmand fra Tjørring

Alle kender visen om Jens Vejmand – at Jeppe Aakjær fik ideen fra en mand i Tjørring, er knap så kendt

Jeppe Aakjærs vise om Jens Vejmand er snart 100 år gammel, men synges stadig som en uundværlig del af den danske sangskat. Visen fortæller om voldsom social uretfærdighed. Om Jens, der sled sig op til gavn og glæde for andre – uden at de værdsatte hans indsats. Og Jens Vejmand er ikke kun en vise, der er opstået som fri fantasi i Jeppe Aakjærs digterhoved. Tværtimod.

Langt ind i 1900-tallet mødte de vejfarende med jævne mellemrum en mand ved vejkanten med en stor bunke marksten, en hammer og en jernring til at holde stenene fast. Han sad som regel bag en læskærm af lærred, der kunne give en smule beskyttelse mod kolde vinde og regnbyger. Jeppe Aakjær hørte historien om en af disse stenslagere, da han kom forbi Tjørring en majdag i 1901. Fire år senere skrev han visen om Jens Vejmand, der forvandlede »de haarde Sten til Brød.«

Heden var bedre end landevejen

Vejmanden var en ret ny »opfindelse«, da Jeppe Aakjær skrev sin vise til ham. Det samme var rigtige landeveje. Indtil midten af 1800-tallet var vejene elendige og primitive hjulspor uden belægning. En beretning fra Herningegnen fortæller, at vejene var så tunge og sandede, at folk

foretrak at køre på heden ved siden af! Men efterhånden blev bedre veje en nødvendighed. Industrialisering, hedeopdyrkning og handel øgede både trafikken og behovet.

Omkring 1850 indledte man det første felttog mod vejenes miserable tilstand. Når man skulle ændre et sandet hjulspor til en god, fast vej, skulle der først hældes store mængder grus og skærver ud på sporet. Derefter blev det hele jævnet, tromlet, vandet og tromlet igen, og resultatet blev nogenlunde som vore dages grusveje.

Og så blev vejmanden ansat.

Hestepærerne skulle gøde vejtræerne

Vejmanden havde ansvaret for at vedligeholde seks-syv kilometer vej. Han skulle fjerne kolort og hestepærer (de kunne bruges til at gøde vejtræerne), han skulle slå græs i rabatterne, rense grøfterne og ikke mindst fylde huller og hjulspor med grus og skærver.

Skærverne skulle vejmanden selv slå – men han var ikke ene om arbejdet. Daglejere og arbejdsmænd blev antaget som stenslagere i kortere eller længere tid. Og desuden blev arbejdet med at slå sten brugt som kommunalt beskæftigelsesarbejde i arbejdsløshedsperioder.

Arbejdet som stenslager hørte mildest talt ikke til de mest prestigefyldte – selv om det var uundværligt, hvis vejnettet skulle fungere. Det paradoks satte Jeppe Aakjær på sporet af en god vise om stenslageren, der under miserable vilkår udfører en samfundsnyttig gerning uden tak for indsatsen.

I virkelighedens verden hed »Jens Vejmand« Jens Nielsen. Han var død få måneder før Jeppe Aakjær hørte om

Sådan var vejmændenes arbejdsvilkår: En læskærm tog den værste blæst og kulde, og ellers var det bare at klø på med hammeren. Billedet stammer fra vejen mellem Tjørring og Vildbjerg.

ham i maj 1901. Historien blev fortalt af Mourits Pedersen, der havde afløst Jens Nielsen som vejmand. Historien fængede i den socialt indstillede Aakjær, og han betalte Thomas 25 øre som tak. Historien kogte videre i hovedet på digteren, som havde mødt mange vejmænd på sine foredragsrejser rundt i landet.

Daglejer, digter, vejmand

Den Jens Nielsen, Aakjær hørte om, var født i Herning i 1832, da byen stadig var en lille landsby med 500 indbyggere. Som alle andre blev Jens tjenestedreng i sin tidlige barndom og fortsatte i landbruget, indtil han som 22-årig blev gift med Johanne Marie.

Jens var da tjenestekarl på Vesterholm; en kombineret bondegård og købmandshandel lige nord for Herning. I dag henviser vejnavnet, Vesterholmvej, til stedet, der var Herningegnens første egentlige købmandshandel. Efter giftermålet blev Jens daglejer, og sammen med Johanne fik han ti børn – fire af dem døde som små.

Omkring 1873 blev Jens Nielsen ansat som vejmand i Ringkøbing Amt. Han skulle vedligeholde vejstykket omkring Tjørring – og efter nogen tid flyttede Jens og familien til den lille landsby.

Om Jens var en god eller dårlig stenslager, ved vi intet om, men nogle af hans kolleger var gode håndværkere, der temmelig nøjagtigt kunne bedømme, hvor stenen skulle rammes for at springe i stykker. Inden de tog fat på bearbejdningen, satte de stenen fast i en jernring med håndtag, og kort efter sprøjtede stensplinterne omkring ansigtet på dem.

Nogle stenslagere havde som Jens Vejmand »læderlap for øjet« for at beskytte sig mod splinterne, og klude om hænderne for at beskytte mod frosten.

I februar 1901 døde Jens Nielsen – og ikke »en kold decembernat«, som Aakjær skrev, da digtet blev offentliggjort i Politiken 22. juni 1905. Men rytmen passer ikke på februar.

Og netop rytmen i Aakjærs digte fascinerede adskillige komponister. De stod næsten i kø for at skrive musik til hans digte. Jens Vejmand blev sat i musik af Carl Nielsen, som fik ideen til melodien i en københavnsk sporvogn og skrev noderne ned på sine manchetter! Og Carl Nielsens stærke melodi har uden tvivl lod og del i, at sangen stadig synges og huskes.

Også virkelighedens Jens Vejmand blev husket. Ved Herning-Holstebro landevejen lige nord for Tjørring står en mindesten for Jens og de mange anonyme vejmænd, udført af billedhuggeren Erik Heide. Og på Tjørring Kirkegård har menighedsrådet sat et minde på det gravsted, hvor Jens Nielsen efter al sandsynlighed blev begravet. Gravmindet er naturligvis et bræt.

Kriminelle hedeopdyrkere

Den lange, lige landevej mellem Ilskov og Karup går gennem en plantage, plantet af mordere og voldsmænd

»I går ankom hertil med jernbanen og befordredes videre pr. vogn til Gedhus, en opsynsmand for Horsens Tugthus med en mængde bagage, såsom sengetøj, sengesteder m.m. bestemt for de 15 fanger, der i en måned skulle beskæftiges med plantagearbejde.«

Sådan indledte Herning Folkeblad i 1899 sin korte beskrivelse af et epokegørende eksperiment, som var med til at ændre det danske fængselsvæsen – og den jyske hede. Eksperimentet foregik ved Gedhus; en gammel gård som lå omtrent, hvor den sydlige indkørsel til Flyvestation Karup nu findes. Gedhuset var for omkring 100 år siden en af de få bebyggelser på den kæmpemæssige hedeslette syd for Karup – Karupfladen.

Det var en del af dette område, straffefangerne fra Horsens skulle være med til at ændre fra hede til skov.

Ufrugtbar jord og forsømte mennesker

Ikke overraskende havde Enrico Dalgas fra Hedeselskabet fået ideen om at bruge fanger til hedeopdyrkning. Han forestillede sig, at der kunne oprettes arbejdskolonier på heden, hvor fangerne skulle opdyrke moser og andre fugtige hedearealer.

Dalgas fremlagde sine synspunkter på et møde for

ledelsen af de danske fængsler i 1891, men ideen fængede ikke blandt fængselsfolkene.

Efter Enrico Dalgas' død i 1894 havde hans søn, Christian, dog ikke glemt faderens planer. Han tog i 1896 på studietur til Tyskland, der havde indrettet arbejdslejre ved en række hedemoser. På samme tid kredsede inspektøren for Horsens Straffeanstalt, kaptajn Backe, stadig om gamle Dalgas' tanker.

Backe fik kontakt med Christian Dalgas, og ved deres første møde filosoferede Dalgas over perspektiverne ved at bruge fanger til skovrejsning: »Ufrugtbar jord og forsømte mennesker er to negative faktorer, hvis produkt må kunne blive positivt«, mente han, og således moralsk veludrustet gik de i gang med at planlægge fangernes anvendelse til skovplantning.

11. april 1899 oprandt den store dag, hvor fangetransporten nåede Herning Banegård. Men som det fremgår af rapporten fra Herning Folkeblads mand på stedet, var der ikke megen tid til sight-seeing i byen:

»Med middagstoget i dag ankom fra Horsens 15 tugthusfanger, ledsaget at tre betjente og en inspektør. Toget holdt ved varehuset, hvor fangerne steg ud. Her holdt to store char-a banc'er som straks kørte dem og betjentene til Gedhus, hvor de i morgen begynder plantningsarbejdet.«

Grønlandsfareren Mylius-Erichsen var med

Togrejsen fra Horsens var indledt tidligt på morgenen. Med på turen var den 27-årige journalist Ludvig Mylius-Erichsen fra Politiken. Tre år senere indledte han sin kar-

riere som Grønlands-rejsende, og skrev sig for alvor ind i dansk polarforsknings historie med »Danmark Ekspeditionen« i 1906. Mylius-Erichsen havde selv taget initiativ til ekspeditionen, der skulle kortlægge det nordøstlige Grønland. Opgaven blev løst, og resultaterne fik afgørende betydning for, at Grønland i dag er dansk område.

Men ekspeditionen endte som en tragedie for Mylius-Erichsen og hans to rejsekammerater, Høeg-Hagen og Jørgen Brøndlund. Alle tre omkom et eller andet sted i Grønland, og lige siden har utallige grønlandsfarere ledt efter stedet, hvor de tre mistede livet.

Kaffe med andagt

Men i 1899 var Mylius-Erichsen en særdeles levende tilskuer til de nye strømninger i dansk fængselsvæsen. Han boede ganske enkelt sammen med fangerne de første fire dage i den gamle hedegård Gedhus. Og Mylius-Erichsen har i bogen *Den jydske Hede før og nu* leveret en række forrygende skildringer af straffefangernes første dage i deres relative frihed.

»Hjemme i anstalten får straffefangen aldrig kaffe. Røgtobak ikke heller. En sær fornøjelig stemning hviler over det smalle, lave spiserum, da hver fange efter endt måltid fik en kop kaffe sat for sig. Hvilken duft! og hvor smagte den! Yderst ved bordenden sad en lille mørkskægget mand, en morder, der havde været fange i tolv lange år. Han satte munden til koppen næsten med andagt«.

Sådan observerede Mylius-Erichsen første del af fangernes forandring, da de flyttede på heden. Efter kaffen

Fangerne i Gedhuset brugte den sparsomme fritid til at spille med sten. Det var datidens udgave af petanque. De havde også fået rigget en interimistisk bruseniche sammen – og så havde fangerne totalt frit udsyn over den nøgne hede.

fik hver fange udleveret en pibe og et pund tobak. »Det er, som var det juleaften, når gaverne er taget af træet«, skrev Mylius-Erichsen.

Så send den klare Fanden

Dagen efter begyndte det hårde arbejde med at bryde heden op. Meningen var, at fangerne i løbet af et par måneder skulle grave omkring 300 plantehuller dagligt. Senere ville plantagernes egne folk rykke ind med de

spæde nåletræer. Arbejdet foregik under næsten militæriske former. Fangerne rykkede ud gennem lyngen i kolonne med spaderne over skuldrene som geværer. Fængselsinspektør Backes fortid i militæret fornægtede sig ikke.

På trods af disciplinen kunne det ikke undgås, at lokalbefolkning følte en vis utryghed ved fangernes tilstedeværelse, og i sin allerførste omtale af forsøget beroligede Herning Folkeblad sine læsere med denne sætning:

»Herredskontoret er tilstillet navne og signalement på de 15 fanger samt prøver af deres fangedragter til hjælp ved eftersøgning i eventuelle rømningstilfælde.«

Og det var da heller ikke Vorherres bedste børn, der i tre måneder skulle leve udenfor fængslets beskyttende mure. Blandt de femten fanger var to mordere, en pyroman, et par voldtægtsforbrydere og otte tyveknægte. De resterende var dømt for forsøg på voldtægt, drab og brandstiftelse.

Skovrider Holt fra Hedeselskabet havde opsynet med fangernes arbejde. Han fortalte om deres ankomst til sin nabo, Gamle Stine, der straks udbrød:

»Det er fanme' løwn. Det ska' der større karle end dig til at bestemme, for så kunne I ligeså godt sende klare Fanden herud«.

Men Stine og de andre indbyggere i Grove og omegn lærte at leve med fangerne – de lærte endda at holde af dem. »Det hele er så sært, når de er rejst – så tomt«, som Stine formulerede det til skovrider Holt.

En af årsagerne til, at den lokale befolkning kunne leve med fangernes nærhed var, at fangerne så godt som aldrig forsøgte at flygte. I løbet af de første 23 år, kolonien ved

Et kig ind i fangernes dagligstue. Umiddelbart kan man måske godt forstå, at lokalbefolkningen blev skræmt ved synet. Men fangernes hygiejne adskilte sig ikke meget fra den, der ellers herskede på landet omkring 1900. Mange vaskede sig kun med flere ugers mellemrum og renlighed var i det hele taget et ret ukendt begreb.

Gedhus var i funktion, blev kun ni fanger sendt tilbage til tugthuset i Horsens på grund af flugtforsøg. En anden årsag til fangernes positive omdømme var, at de af og til – med lommekniven som eneste redskab – snittede trælegetøj til børnene i området.

Mergel og trælegetøj – kolonien breder sig

Trælegetøjet blev senere en mere reel arbejdsopgave for fangerne. Det skete, da kolonien i Gedhus blev kopieret ved andre plantagearbejder, og især da 20 fanger i 1907 tog fat i det ny-åbnede mergelleje, Kølsen, nord for Viborg. Helt frem til anden verdenskrig blev der gravet meget store mængder mergel i Kølsen, og hovedparten havnede via Viborg-Herningbanen på hederne mellem de to byer, hvor den var en helt central brik i opdyrkningen af den næringsfattige hedejord.

Et af de store problemer i Kølsen-kolonien var imidlertid at beskæftige fangerne, når vejret var for dårligt til udendørs arbejde. En af løsningerne blev legetøjet. I 1915 blev der lavet kontrakt med firmaet Dansk Legetøj, og samtidig blev legetøjsfabrikationen i fangekolonierne sat i system. Dansk Legetøj havde to korslagte Dannebrogsflag som varemærke, som lidt ældre mennesker tydeligt kan huske, og en stor del af de træheste, fabrikken sendte på markedet, er lavet af straffefanger.

Mens Gedhus-kolonien skød nye knopper i det jyske, fortsatte fangerne deres hårde arbejde i Steen Blicher- og Myremalm-plantagerne ved Gedhus. Sidste gang, straffefangerne fra Horsens arbejdede i området, var i 1951, da den allersidste del af Myremalm Plantage blev tilplantet.

Fangernes arbejde med skovplantning ved Gedhus og mergelgravningen i Kølsen havde ændret landskabet på hederne mellem Herning og Viborg. Træer og landbrugsafgrøder voksede side om side, hvor der tidligere havde været lyng og ufrugtbar hede. Desuden var hedekolonierne stærkt medvirkende til, at en helt ny fængselstype blev introduceret i Danmark – de åbne fængsler, hvor fangerne er beskæftiget med meningsfyldt arbejde i skovbrug, landbrug eller håndværk.

Men det hele begyndte med Dalgas' vision om ufrugtbar jord og forsømte mennesker.

Religionskamp i Herning

Missionshuset Bethania var symbol på stærke stridigheder mellem Indre Mission og grundtvigianere

Mange mennesker forestiller sig, at Herning var arnestedet for Indre Mission, og at missionsbevægelsen alle dage har haft solidt fodfæste i byen. Det er fuldstændig forkert. Da den første indremissionske vækkelse drog gennem landet i 1860'erne blev Bording og Vildbjerg, samt til dels Gjellerup sogne stærkt inddraget i vækkelsen. Herning forblev derimod stort set upåvirket.

Først 30-40 år senere var der vokset en stærk indremissionsk bevægelse frem i byen, og da byen samtidig husede en livskraftig grundtvigsk bevægelse, var grunden lagt til stærke spændinger mellem de to religiøse lejre som prægede årene omkring 1900.

De religiøse retninger får eget hus

Missionsfolkene var de første til at bygge eget tilholdssted. Det skete i 1881, og huset lå i Bethaniagade, hvor Herning Gymnasiums første bygning senere blev opført (nu Herning Musikskole). Gaden er faktisk opkaldt efter missionshuset, som ganske enkelt hed »Bethania«.

Det gik dog ikke stille af, da missionsfolkene ville bygge. En kreds af byens grundtvigske indbyggere forsøgte at modarbejde Indre Missions nye hus. Men Herningkredsens aktive folketingsmand, Thomas Nielsen, lagde

sig imellem, opfordrede til forsoning blandt de kirkelige retninger – og fik held med det.

De grundtvigianske højskolefolk havde derimod ikke noget samlingssted. Foreningsmæssigt fylkedes de om Herning Foredragsforening, der holdt sine møder på gæstgivergården Vestjylland og i Herning Realskoles gymnastiksal. I 1891 lykkedes det dog at få stablet Herning Højskolehjem på benene i lejede lokaler i Bredgade.

Nu havde de to stærke kirkelige retninger hver sit tilholdssted, og der blev god brug for lokalerne, da religionskampen i Herning skærpedes ti år senere.

Indre Mission bygger nyt missionshus

Mange nye mennesker kom til Herning i årene op mod år 1900. Folk fra landet forsøgte at slå sig igennem som arbejdere på de fabrikker, der var etableret i byen i slutningen af 1800-tallet. De blev daglejere, tjenestefolk eller syersker. Mange af dem kendte Indre Mission fra deres hjemegn og sluttede sig derfor til Herning Menighedssamfund – Indre Mission i Herning.

Tilslutningen til »samfundet« blev endnu større, da den første missionsuge blev afholdt i 1897. Den fik vækkelsen til at fænge blandt herningenserne og indbyggerne i det nære opland. Vækkelsen betød, at det første Bethania blev for lille til at huse de mange nye vakte.

I efteråret 1897 besluttede Herning Menighedssamfund derfor, at der skulle bygges nyt. Samfundet købte grunden på hjørnet af Torvegade og Kirkestræde (den nuværende Nygade), og arkitekt C. A. Wiinholt blev hyret til at tegne huset. Han var kendt som kirkearkitekt,

Børnene i Indre Missions søndagsskole i Bethania på Torvet.

da han både havde tegnet kirkerne i Herning, Kølkær, Simmelkær, Isenvad, Fasterholt og Ilskov. Desuden havde Wiinholt tegnet Herning Kirkes præstebolig på Nørreallé, og derved kunne der blive arkitektonisk sammenhæng mellem kirken, præsteboligen og missionshuset.

Med det nye hus fik Indre Mission plads til de mange hundrede mennesker, der mødte op til de årlige bedeuger, missionsuger og ungdomsmøder. Gaderne myldrede med mennesker, og gjorde et stort indtryk på den lille dreng, Anker Ankerstrøm, der var søn af bestyreren på Herning Fattiggård. Som voksen erindrede Ankerstrøm de mennesker, han mødte i gaderne:

»Det var alvorstunge, hjertegrebne mennesker, man her så – kommet ude fra hedelandets fjerne egne, hvor sliddet og ensomheden havde gjort dem tavse og træge.

Børnene i den grundtvigianske Herning Friskole har frikvarter i 1917.

Nu var de blevet vakte og draget ind i et fællesskab af »omvendte«, som det var forløsende og varmende at mødes med. Deres ansigter ligefrem lyste af betagelse og den massesuggestion, de var inde under.«

Det fremgår tydeligt, at Anker Ankerstrøm tilhørte den grundtvigske linie.

Menneskelig vækkelse hos grundtvigianerne

Vækkelserne havde for alvor fået tag i folk, men det var ikke kun de alvorstunge, udslidte mennesker fra landet, der blev vakt. Også byens forretningfolk blev grebet af vækkelsen, der ofte førte til, at både byens selskabsliv og gamle venner blev lagt på is.

Denne kompromisløse kristendom var ikke grundtvi-

gianernes sag. Her handlede det mest om den »menneskelige« vækkelse, om højskoler, foredrag, oplysning og uddannelse. Og på samme tid som den indremissionske vækkelse fik fat i Herning-området, blev også grundtvigianerne styrket.

Højskolehjemmet i 1891 var en lille begyndelse, men endnu bedre blev det året efter, da den unge præst, Enevold Terkelsen, fik ansættelse i Ørre. Mange herningensere rejste ofte den lange vej for at høre den grundtvigske præst, og nogle løste endda sognebånd fra pastor Koch i Herning Kirke. Men det var ikke nok for byens grundtvigske kredse. Nogle år senere fik de Terkelsen til at prædike i Herning Kirke en gang om måneden.

Præstestrid skærpede tonen

Sognepræsten i Herning, Gabriel Koch, der ligeledes var provst, arbejdede så tæt sammen med Indre Mission, at en del havde den opfattelse, at kirken og missionshuset kørte parløb. Koch var hverken begejstret for, at nogle af hans sognebørn rejste til Ørre eller for Enevold Terkelsens prædikener i Herning Kirke.

I det hele taget var Koch ved at køre træt i de evindelige stridigheder i Herning. I år 1900 søgte og fik han nyt embede, men det fik striden til at blusse endnu mere. Spørgsmålet var nemlig; hvem skulle efterfølge Koch?

Grundtvigianerne pegede naturligvis på Terkelsen. Hans aftenprædikener i Herning Kirke samlede mange mennesker. Men det huede ikke provsten. Han havde fået opsnuset, at biskop Gøtzsches søn, Johannes, søgte stillingen i Herning. Som provst skulle Koch udtale sig

til kongen om sin afløser, og han gik direkte til Kong Christian IX for at tale Gøtzsches sag. Den unge Gøtzsche var hjælpepræst hos Indre Missions formand, pastor Zeuthen i Fredericia, og var mildest talt ikke grundtvigianernes kop the. De sendte underskriftslister rundt i byen til fordel for Terkelsen. Ud af 556 indbyggere med stemmeret skrev 434 (78 procent) under på kravet.

Det virkede som en meget voldsom opbakning til Terkelsen, men var en sandhed med kraftige modifikationer. Langt hovedparten af de 4.000 indbyggere i Herning havde nemlig ikke stemmeret. Det gjaldt alle kvinder og alle mænd, der ikke havde selvstændigt erhverv – hvilket var langt hovedparten af byens arbejdere.

Terkelsen støtter skulle altså findes i byens økonomiske og administrative overklasse, mens mange af dem, der ikke havde ret til at stemme kom i Bethania. Det var arbejdere, husmænd, syersker og håndværkere. Byens religiøse splittelse fik på den måde også undertoner af uenigheder mellem en grundtvigiansk overklasse og en indremissionsk underklasse.

Således var fronterne trukket op, da kongen udpegede Gøtzsche til embedet i Herning – til stor bestyrtelse for grundtvigianerne, som ellers var vant til at styre byen gennem en stærk repræsentation i sognerådet.

Striden betød ny skole, avis og byrådsliste

Resultatet af præstestriden forværrede klimaet mellem de religiøse retninger og var den direkte anledning til dannelsen af Herning-Gjellerup Valgmenighed i 1904.

Grundtvigianerne i valgmenigheden dannede også grundstammen i Herning Friskole, der havde sin første plads på Østre Kirkevej, lige ved Herning Kirke.

I kredsen omkring Bethania bredte utilfredsheden sig med Herning Folkeblads grundtvigske redaktør, L. V. Bendixsen. I 1903 tog missionsfolkene konsekvensen og lavede deres eget dagblad, Herning Avis. Politisk støttede begge aviser Venstre, men de religiøse synspunkter var altså så afgørende, at der måtte en ny avis til.

Der blev ligeledes lavet en særlig indremissionsk byrådsliste, som i mange år opnåede omkring en tredjedel af stemmerne. Stridighederne mellem de to religiøse grupper varede frem til 1920'erne. Først i 1925 ophørte Indre Mission med at opstille sin egen liste til byrådsvalgene.

Men Bethania, Herning Friskole og Valgmenighedskirken står stadig som symboler på den herningensiske religionskamp, der blev udkæmpet for 100 år siden.

Nytårsbal og nytårsløjer

Nytårsballerne opstod i slutningen af 1920'erne, men nytårsløjerne var fortsat grovkornede

I slutningen af 1920'erne skete der noget nyt i Hernings natteliv. Specielt natten mellem 31. december og 1. januar: Nytårsaften. Herning Folkeblad havde løbende fulgt udviklingen, og sammenfattende den således ved årsskiftet 1932/33:

»For hvert år, der skrider frem, går ungdommen mere og mere over til at fejre det nye år indendøre. Der var nok 1500 gæster på de restauranter, hvor man havde forberedt en gemytlig aften. Som følge heraf var der kun få folk på gaderne.«

Herningenserne havde trukket nytårsaften indendøre i sidste halvdel af 1920'erne, hvor hotelejerne tilbød »Nytårssouper« med bal til levende orkester. Initiativet faldt i herningensernes smag. De lod gader og stræder passe sig selv, fandt danseskoene frem og tilbragte årsskiftet i varmen og hyggede sig med musikken og svingom'erne.

Herning Fremad havde den største bar

Byens sportsforeninger lurede også de nye nytårstendenser og dermed mulighederne for at øge indholdet i klubkasserne. Herning Fremad var en af de første, og fra sidst i 1930'erne arrangerede fodboldklubben hvert år nytårsfest på Hotel Herning.

En af de første fandt sted i 1937 og var et overflødig-

hedshorn af underholdning: ti-mands orkester med cabaretsangerinde, konkurrencer og overraskelser i den dekorerede og »projektørbelyste sal«. Klubben havde desuden flere tilbud til de gæster, der ikke var til dans og konkurrencer. Fremad havde stillet hele tre bardiske på benene: Fremad-bar, Lillebror-bar og Scene-bar.

Det var mere, end Herning Bokse Klub kunne diske op med til deres nytårsfest i Håndværkerforeningen, hvor eneste tilbud i så henseende var en »Josefine Baker-bar«. Men også bokserne havde hyret et ti-mands orkester, der åbenbart havde planer om at underholde med latinamerikanske rytmer til – »En nat i Rio Bamba«.

Krigsnedtur og haloptur

Under anden verdenskrig gik nytårsfesterne næsten i stå, men efter krigen slap herningenserne deres forlystelsessyge løs med fuld musik. Fem restaurationer i byen holdt nytårsbal i 1946 – alle havde fuldt hus. Og sådan fortsatte nytårsfesterne til Folkebladet i 1951 kunne meddele:

»På restauranterne var stemningen høj, men trængsel, som man så det i årene efter krigen, var der ikke tale om. Det ser ud som om, nytårsaften mere og mere fejres i de private hjem i mindre eller større selskaber.«

Folkebladet var imidlertid lidt tidligt ude med at aflive nytårsballet – men tendensen fejlede ikke noget. I 1956 var der stadig bal på Gregersens Hotel, på Centralhotellet, på Hotel Herning – samt på et helt nyt forlystelsessted: Herning Hallen. Herning Fremad havde flyttet sine nytårsfester til byens nye udstillings- og sportshal, og gigant-festen trak folk i store mængder. Halfesten

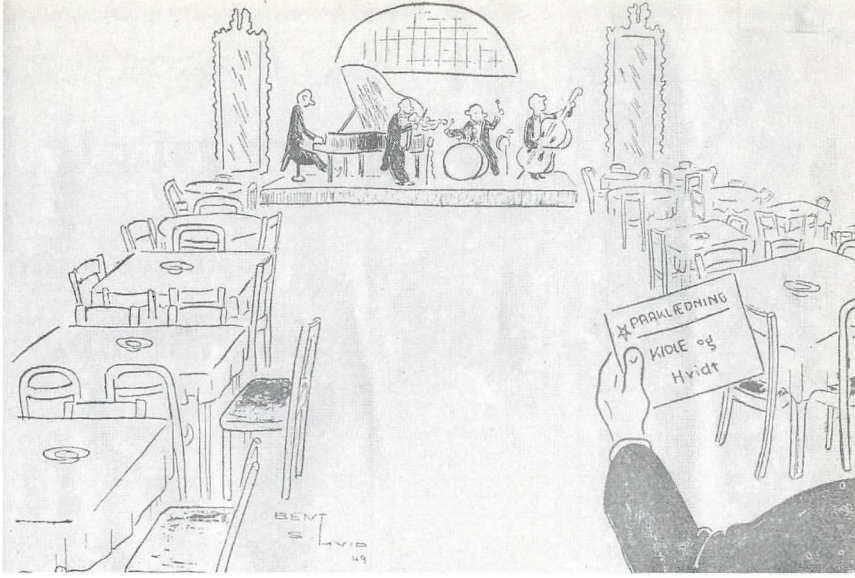

Denne tegning stammer fra hæftet Bittermandlen 1949 og var ledsaget af følgende tekst: »Nytårsaften i det usnobbede Herning. Et af byens hoteller inviterede en kreds af borgere til Nytårsaften 1948. Påklædning: Kjole og Hvidt. Vor tegner hentede ovenstående skitse, da festen var på sit højeste.«

blev en institution i de seks-syv år den fortsatte, men da der ved en fest omkring 1960 blev kastet kinesere og kanonslag op mellem musikerne, meldte orkestret pas til flere halfester. I løbet af 1960'erne gled så endelig de store nytårsfester mere og mere ud til fordel for fester »i de private hjem i mindre eller større selskaber.«

Nytårsløjer har altid været grove

Selv om nytårsfesterne ændrede karakter op gennem århundredet, forblev nytårsløjerne stort set uændret til vore dage. Ofte har 1. januar-reaktionerne dog været som Jørgen Rygs berømte *one-liner*: »Det er ikke nytårs-

løjer, det er hærværk«, og mand og mand imellem har man været enige om, at »det bliver da også værre og værre«. Men omkring år 1900 drog fattiggårdsbestyrerens søn, Anker Ankerstrøm, på nytårstogt med vennerne i Herning, og det gik ikke stille af:

»Vi drenge fik nogle skårede lerfade og tallerkner, som vi listede rundt og smed på bryggersdørene, når pigerne vaskede op. Og hvis vi kunne få pigerne til at løbe efter os, var hensigten nået.«

Da servicet var smadret, fiskede Anker og kammeraterne kinesere og tudser op af lommerne, og så gik det løs igen. Undervejs mødte de ældre drenge, der med strålende øjne kunne fortælle, at de havde lukket en levende gris ind i et pigekammer eller stoppet en skorsten

Ankerstrøms omgang med kinesere og andet knaldfyrværkeri var strengt taget ikke nytårsløjer – det var strafbart. I en årrække omkring år 1900 forbød politiet nemlig »skydning og afbrænding af fyrværkerisager på gader og offentlige veje nytårsaften«. Ordensmagten tillod dog både salg og forhandling af skytset, hvilket selvsagt minimerede effekten af forbuddet, som da heller ikke holdt længe.

Forbud eller ej, så blev en stor del af skytset fyret af i hovedgaden – Bredgade og Østergade – og i kanonslagenes tid var det et ideelt sted at være, hvis man var ude efter en varig høreskade. Det var også i her, herningenserne aller første gang oplevede nytårsraketterne.

»Hjemmelavede bomber dundrede, og raketter fløj hvislende i vejret eller hen ad gaden. Det sidste var noget helt nyt og gjorde stormende lykke hos det nytårsglade publikum«, skrev Folkebladet om nyskabelsen i 1921.

Tilflytterne havde idræt med

Da Herning blev en driftig stationsby
omkring år 1900 blev der også plads til ny idræt

Gymnastik, gymnastik, skydning og gymnastik. Så kort kan idrætten i Herning og omegn i årene op mod år 1900 beskrives – næsten. Men uanset de små forbehold er det en kendsgerning, at byen hverken havde fodbold, atletik, cykling eller brydning. For slet ikke at tale om håndbold, der først blev opfundet i 1898.

Men nye tider og nye idrætsgrene var på vej til Herning i slutningen af 1890'erne. Byen udviklede sig fra landsbyflække til driftig stations- og handelsby, og de mange nye indbyggere medbragte nye ideer om idræt. Men inden de overhovedet blev realiseret, gennemgik gymnastikken en lille revolution.

Skydning var politik – og gymnastik eksercits

Skytte- og gymnastikforeningerne havde mange år på bagen i Herningområdet. Den første skytteforening var dannet i 1861, men foreningen faldt snart fra hinanden. Ideen var dog levedygtig, og i 1869 gik en flok indbyggere i Gjellerup og Hammerum sammen om en skytteforening. Det blev til Gjellerup Søndre SGI, som dermed er områdets ældste idrætsforening. Men også andre steder var der grøde i skyttesagen, og Snejbjerg, Sinding/Ørre, Sunds og Rind fik skytteforeninger de kommende år.

De første år var skydning eneste aktivitet på forenin-

gernes program, og skydning blev slet ikke betragtet som en sportsgren. Foreningerne var i første omgang en slags selvbestaltet hjemmeværn. Efter det traumatiske tab af Sønderjylland i 1864 voksede tanken om revanche, og i dén forbindelse kunne en bevæbning af befolkningen være nyttig. »Sønderjylland vundet, det er kampens mål«, var kampråbet, når hundredvis af unge bønderkarle samledes til skydning og fest.

Efterhånden sneg gymnastikken sig også ind i skytteforeningerne. I første omgang var det »kæft-trit-og-retning-gymnastik«, der skulle understøtte den militære tanke med skytteforeningerne, som gymnastikfortaleren, Jens Skytte, i 1887 formulerede det i Herning Folkeblad:

»Ved gymnastik nås, når den drives som den bør, et sundt og velskabt legeme, og det må dog siges at være den første betingelse for et felttogs strabadser. Jeg anser det for lige så heldigt for skyttesagens fremgang, at man samler de unge om gymnastikken, og dér søger at åbne øjnene for, hvad skyttesagens mål er.«

Svensk gymnastik blev diskrimineret

Samtidig med, at Jens Skytte sad og skrev på sit indlæg til Folkebladet, havde gymnasterne i Rind og Nøvling-Timring fået øje på en helt ny slags gymnastik, der ikke havde det fjerneste med militær eksercits at gøre.

»Svensk gymnastik« blev de nye øvelser kaldt i modsætning til den »danske gymnastik« med det militære udtryk. Den nye gymnastikform lagde i stedet vægt på skønhed, rank holdning og legemlig harmoni og blev i 1880'erne grundlaget for en række selvstændige gym-

Det har altid været let at komme i gang med cykelsporten på Herningkanten. Ingen stejle bakker skulle forceres, og det kunne jo nok være en fordel, når man kørte på en cykel, som den Møller havde købt i 1901. Det ligner i mistænkelig grad fast gummi på hjulene.

nastikforeninger i Hammerum Herred. Men foreningerne blev diskrimineret af skytteforeningernes amtsorganisation: Når »svensk-foreningerne« ikke havde skydning på programmet og desuden tillod kvinder i medlemskredsen, var de udelukket fra det amtslige fællesskab.

Det lykkedes dog ad åre at finde fælles fodslaw mellem skytter og gymnaster. En af de første amtsopvisninger foregik i en lade i Hammerum, og 21. juni 1896 mødte herre-gymnasterne fra Rind, Herning by, Herning Landkreds, Gjellerup Søndre og Timring samt et pigehold til opvisning på Torvet i Herning. Mange herningensere var mødt op for at følge gymnasternes march til Hotel Her-

nings anlæg, hvor opvisningen skulle foregå. Hotel Herning på hjørnet af Østergade og Fonnesbechsgade var bygget af iværksætteren Poul Andersen i 1887, og på den modsatte side af vejen havde han indrettet friluftsanlæg med græsplæne, musiktribune og pavillon.

»Øvelserne gik gennemgående jævnt godt, men varede temmelig længe. Det var ønskeligt, om man ved fremtidige opvisninger kunne undgå de alt for hyppige gentagelser af samme øvelse og få noget mere afveksling ind, navnlig i den danske gymnastik«, skrev Herning Folkeblads mand i anlægget. Han kedede sig åbenbart bravt, mens herrerne var på grønsværen, men livede dog kendeligt op, da pigerne tog fat på deres øvelser: »Pigeholdet vandt fortjent bifald ved den elegance og smagfuldhed, der prægede udførelsen af samtlige øvelser«, lød dommen.

Karlene fra Rind løb med første-præmien i dansk gymnastik, mens Gjellerup Søndre tog topplaceringen i den svenske gymnastik. Ud over holdpriser uddelte dommerne præmier til de bedste enkeltmandspræstationer. Blandt præmierne sås tre piber, en sølv-urkæde, manchetknapper, tre sølv-kaffeskeer og en lommekniv.

Kommerciel kricket og akademisk tennis

Ud over alle skytte- og gymnastikforeningerne fandtes kun to regulære idrætsforeninger i Herning: Herning Boldklub (der snart blev omdøbt til Herning Kricket Klub) og Herning Private Lawn Tennis Klub. Begge var stiftet i 1895, og kendetegnende for de nye tider i byen kom medlemmerne fra Hernings nye erhvervsgrupper.

Kricket-klubben tiltrak indbyggere, der var beskæftiget med handel og bestod af fem købmands-kommiser, to købmænd, en handelselev, en realskoleelev, en typograf, en boghandlermedhjælper og en postekspedient.

Den private Lawn Tennis Klub hentede derimod sine medlemmer blandt byens akademikere, jurister og læger. Der var dog endnu en væsentlig forskel på de to klubber: Kricketklubben spillede kampe mod andre, mens tennisspillerne holdt sig for sig selv.

I sommeren 1896 tog kricket-spillerne udfordringen op, da Holstebro kastede handsken til dyst. Træningen blev intensiveret med fast morgentræning – men til ingen nytte. Herning Folkeblads udsendte i Holstebro var overbærende i sit referat af kampen og gjorde læserne klart, at der naturligvis ikke kunne forventes mesterspil af en klub med blot et år på bagen, men fremhævede dog særligt én spiller: »I hr. kommis Foldager har Herning Boldklub en god kaster med regelmæssige bolde, men der mangler ellers kastere.«.

Spillerne fra Herning havde imidlertid ikke tabt spillehumøret og forlangte straks revanche. Den fandt sted 28. juli og er et godt eksempel på de primitive men vel også meget hyggelige forhold, sporten blev dyrket under.

Lidt før middag kom Holstebro-spillerne til Herning, hvor de blev modtaget ved Vestre Gæstgivergård. Herfra blev de placeret i private hjem, spiste middag og nød den herningensiske gæstfrihed, indtil de ved 13-tiden var klar til kampen på Markedspladsen.

»I en brændende hede foregik kampen, hvilket dog sikkert generede tilskuerne mere end spillerne, der var alt for optaget af spillet til at skænke varmen en tanke«,

skrev Herning Folkeblad blandt andet om kampen, der endte med sejr til Herning.

Samme sommer gik de unge jurister og læger rundt i anlægget og dyrkede deres sofistikerede boldspil ved nettet. De havde ikke kridtet bane op, så fornøjelsen var helt i højsædet. Og underholdningen for de fremadstormende akademikere på herredsfogedens kontor blev sikkert ikke mindre af, at tennis også var et spil for kvinder...

En cykelklub skulle nok kunne gøre sig

En stribe gymnastikforeninger på landet, en hyggetennisklub og en kricketklub udgjorde således de eneste idrætslige indslag i stationsbyen på heden i 1896.

Men allerede i sommeren samme år sydede og boblede initiativerne, og et af dem blev præsenteret i et læserbrev i Herning Folkeblad. Det fortalte om en kreds af yngre mennesker, der var i gang med at oprette en cykelklub. Den anonyme skribent, der underskrev sig *en cyklist*, var i øvrigt langt forud for sin tid, da han sluttede sit indlæg med de næsten profetiske ord: »En klub her i Herning, med de udmærkede landeveje, kunne nok bringe det til noget på cykelsportens område«.

Læserbrevet affødte straks en reaktion fra endnu en anonym læser, *en fodgænger*, der bestemt ikke havde høje tanker om cykelsporten:

»Det manglede bare, at disse farlige medskabninger, der kalder sig selv med det pluddervældske ord »cyklister«, skulle have en klub dannet. Skulle en sådan blive dannet, bør politiet strengt pålægge den at kundgøre her

i bladet, når den kører ud og når den vender hjem, for at folk kan holde sig indendøre. Det er navnlig for gamle folk og børn ingen spøg at komme i kollision med en flok »cyklister«, der sidder som en ildtang på ryggen af en gris og ikke har styr på deres maskiner.«

En cyklist havde nogle dage senere dog kun hån til overs for den holdning, *en fodgænger* fremførte:

»Det er en overfladisk betragtning, man jævnligt møder; at sport er nogle narrestreger, som ikke behøver at vedkomme fornuftige folk, der er gennemtrængt af den klippefaste overbevisning, at deres forfædre har levet udmærket uden sport, og de selv antagelig også kan klare sig uden disse nymodens påfund.«

Historien melder dog intet om, hvorvidt cykelklubben blev oprettet. Men at det langtfra var en let sag at stable et nyt idrætsliv på benene i Hernings ungdom er hævet over enhver tvivl.

Hernings smukkeste plet

Før Vestre Anlæg kunne åbnes som Hernings første kommunale parkanlæg, var sindene i kog i hele byen

»Er det i grunden ikke urimeligt og meningsløst, at byens største og smukkeste anlæg skal stå lukket for det store flertal af byens beboere, og kun tilgængeligt for en lille kreds, der er økonomisk velstillet?«

Sådan skrev en vred – men desværre anonym – læserbrevsskribent i Herning Folkeblad i juli 1895. Harmen gjaldt det nuværende Vestre Anlæg, der var ejet af byens bedre borgerskab med den senere sognerådsformand, sagfører Dejgaard, og den senere borgmester, købmand Yde, i spidsen. De var medlemmer af et aktieselskab, som havde ejet anlægget i omkring ti år. Men i sommeren 1895 var idyllen mellem aktionærerne brudt: nogle ville sælge anlægget til kommunen og åbne det for offentligheden – andre ville fortsat beholde herligheden for sig selv.

Hedeselskabet – hvem ellers

Årsagen til, at Vestre Anlæg overhovedet eksisterede var, som så meget andet på denne egn, Hedeselskabet. Kort efter stiftelsen i 1866 havde selskabet anlagt en planteskole vest for Herning, som skulle levere træerne til beplantningen af heden.

I midten af 1880'erne solgte Hedeselskabet imidlertid planteskolen til aktieselskabet *Herning Lystanlæg*, der

ville indrette den til privat lysthave. Aktieselskabet fik en af Hedeselskabets skovridere til at tage sig af indretningen. Han fyldte haven med nåle- og løvtræer og adskilte dem med mange og snoede gange, som den engelsk inspirerede, landskabelige havemode foreskrev. Skovrider Borch stod dog også fadder til den lige midtergang fra Vestergade mod syd og alléen mod Dalgasallé, som bar mere præg af den stive, franske opfattelse af en have.

Journalist som salgsagent

»Herning Lystanlæg« så nogenlunde ud som beskrevet ovenfor, da den heftige diskussion brød ud i 1895. Offentligheden hørte første gang om de nye tanker for anlægget i maj 1895, da Herning Folkeblad bragte en lille artikel om sagen.

»Efter hvad vi hører, er der for tiden ønsker og planer i værk i retning af, at kommunen skulle købe lystanlægget ved kirkegården for derved at få det smukke anlæg åbnet for alle byens og landsognets beboere. Ventelig vil sogneråd et ikke være uvillig til at forsøge en forhandling med anlæggets ejere, og ved imødekommenhed fra begge sider må en handel kunne bringes i stand«, skrev avisen blandt andet.

Hvorfor anlægget var sat til salg, melder historien imidlertid ikke noget om, men Folkebladets journalist optrådte nærmest som salgsagent for aktieselskabet, da han talte både de fattiges og børnenes – og sågar også de fattige børns – sag:

»Blandt byens borgere, og da særlig de mindre bemidlede, skal det være et almindeligt ønske, at kommunen vil

erhverve den smukkeste plet i Herning. Sognerådet vil sikkert erkende, at byen bør have et offentligt anlæg, hvortil ikke mindst børnene trænger – særlig de, hvis forældre ikke har have, og derfor er henvist til den snart sølede og snart støvede gade som tumleplads i fritiden. Det var ønskeligt, om der i nær fremtid kunne blive gjort skridt til, at kommunen erhverver det private anlæg«, slutter Folkebladets agitation for de medlemmer af aktieselskabet, der gerne så anlægget solgt.

Avisens artikel rummede den sandhed, at Hernings stadigt flere indbyggere manglede steder at tilbringe fritiden. Byen var ikke rig på grønne oaser, og det var en torn i øjet på mange, at en kreds af byens rige indbyggere holdt fornøjelsen på de lukkede gange for sig selv.

Et stykke stygt aristokrati, som bør fjernes

Retfærdigvis må det dog siges, at alle principielt kunne få adgang til lystanlægget. Betingelsen var imidlertid en årlig afgift på 10 kr. i »adgangspenge«. Det var en temmelig stor sum på en tid, hvor arbejdsmændenes timeløn var 24 øre og stort set kun rakte til kost og logi. Den vrisne, anonyme læserbrevsskribent var da heller ikke tilhænger af den private ejendomsret til lystanlægget:

»Som anlægget nu står og griner folk i møde med et: Uvedkommende forbydes Adgang, er det et stykke stygt aristokrati, som bør fjernes, og jeg tror, at kun de stiveste aristokrater vil holde på, at det ikke bør sælges til kommunen. Endvidere bør anlægget erhverves af kommunen, for at det kan blive til en festplads for alle«.

En del personer luftede deres mening om »aristokrati-

Sådan så nogle af husene i Bethaniagade stadig ud i 1913 – næsten 20 år efter Vestre Anlæg var blevet offentlig park. Der er næppe noget at sige til, at byens arbejderbefolkning og deres børn bifaldt forslaget om, at kommunen købte anlægget og åbnede det for alle.

et« i avisen, og det viser, at sagen optog sindene i hele byen. Læserbreve var absolut ikke hverdagskost i 1895, og når det en sjælden gang skete, var kristendom stort set eneste emne. Ingen af læserbrevsskribenterne gav sig til kende med navn, og det var da også et anonymt indlæg, der første gang løftede sløret for uenigheden i aktieselskabet. Skribenten antydede samtidig, at anlægget skulle sælges, fordi det var blevet for dyrt at drive.

»Nogle aktionærer vil kun sælge med fordel, andre når det kan ske uden tab, men de mere velhavende siges at være så patriotiske, at de vil bære de tab, de hidtil har haft«.

Et af de mere finurlige indlæg i debatten blev fremsat i form af en lille kontaktannonce: »Adgang til den vestre plantage ved kirkegården – for moderat betaling – imødeses med længsel af en *uvedkommende* for hvem adgang er forbudt«.

Debatten og ikke mindst uenigheden fortsatte, da Herning Lystanlæg holdt ekstraordinær generalforsamling 6. juli. Mange aktionærer blev ganske enkelt væk, selv om eneste punkt på dagsordenen var salg af anlægget. Det betød, at forsamlingen ikke var beslutningsdygtig, og salget løb ud i sandet. Først ved den ordinære generalforsamling i oktober 1895 lykkedes det at få vedtaget noget, der mindede om en enig indstilling om salget:

»Til bestyrelsens forslag stilledes to ændringsforslag. Både ændringsforslagene og hovedforslaget blev forkastet, hvorefter det vedtoges med 26 stemmer at nedsætte et udvalg med fuld myndighed til at sælge anlægget til kommunen. Medlemmer af udvalget blev: sagfører Dejgaard, læderhandler Eriksen, læge Krog, købmand Præstmark og købmand Yde.«

Det var disse fem mænd, som i løbet af de første måneder af 1896 nåede til enighed med både hinanden og kommunen om overtagelsen af Herning Lystanlæg.

1. april 1896 blev Vestre Anlæg åbnet for alle byens indbyggere. Hernings første offentlige parkanlæg var en realitet.

Uld, træ, jord og hjerne

Næsten alle danske former for råstoffer er blevet forarbejdet på Clasonsborg og Skarrildhus

Skarrildhus syd for Skarrild er i dag kendt som Danmarks Lærerforenings kursusejendom. Her bearbejdes det eneste råstof, Danmark virkelig kan byde på – det, der sidder mellem ørerne. Men i de 150 år, der har været produktion på stedet, er mange andre råstoffer blevet bearbejdet.

Råvarerne fandtes på egnen

Karstoft Å syner ikke af meget, inden den blander sig med vandet i Skjern Å. Men vandmængden var tilstrækkelig for tyskeren Nis Clason, der kom til den øde hedeegn i slutningen af 1830'erne. Han var taget til Midtjylland for at lave spinderi og farveri. Råvaren, uld, fandtes lige udenfor døren, og desuden havde egnens beboere en lang tradition for at strikke vanter, sokker og andet bindetøj. Derfor mente Clason, han kunne finde lokal afsætning for sit spundne garn.

I 1840 gik Nis Clason i gang med at bygge en fabrik, der skulle drives af vandkraften i Karstoft Å. Det skulle blive en af de allerførste midtjyske industrivirksomheder. Oprindelig var det Clasons mening, at fabrikken skulle udføre spinding og farvning for bønderne, som på den måde kunne koncentrere sig om det, de var gode til: at

strikke. Nis Clason ville kort og godt sætte den ældgamle, midtjyske husflidsproduktion i system og drage fordel af industriproduktion i det omfang, det var muligt. Desuden forestillede han sig, at bindetøjet kunne sælges videre til USA via sine mange handelskontakter i Hamborg.

Ingen af delene lykkedes. Bønderne var fattige og slet ikke indstillet på at betale for spinding og farvning, og udenrigseksporten blev heller ingen succes. Clason mente, at bindetøjets kvalitet var for dårlig. Han bestemte sig for at lade hosebinderne klare sig selv og omdannede i stedet fabrikken til klædefabrik allerede i 1845 – blot fem år efter åbningen.

Clason trykkede prisen, mente præsten

Men det var lettere tænkt end gjort. Sognepræst Christensen i Skarrild, der også var formand for sognerådet, ville ikke anbefale Clasons ansøgning til Generaltoldkammeret om at måtte lave en klædefabrik på Clasonsborg, som den nye fabrik var døbt.

Præsten mente nemlig ikke, at Clason havde ret i sine synspunkter om kvaliteten af bindetøjet. Tværtimod. Bønderne ville ikke sælge til Clason, fordi han systematisk havde trykket prisen, siden han kom til egnen. På den baggrund undrede det ikke sognepræst Christensen, at hosebinderne hellere ville levere til deres traditionelle aftagere i Holsten end til Clason.

Men præstens synspunkter hjalp ikke meget, da Generaltoldkammeret skulle tage stilling til ansøgningen. Sammen med præstens afvisning lå nemlig to anbefalin-

Mange midtjyder har besøgt Clasonsborg, med det lille traktørsted ved åen som målet for en sommerudflugt. Da direktør Hans Petersen, Midtjysk Kafferisteri, besøgte den gamle fabrik med sin familie, kunne han stadig se Clasons gamle stigbord, som opstemmede vandet i Karstoft Å.

ger fra henholdsvis herredsfogeden og amtmanden. De to herrers vurdering vejede tungere end den lokale sognepræsts, og Clasons ansøgning gik glat igennem.

Da klædefabrikationen kom i gang, udviklede Clasonsborg sig hurtigt til et lille minisamfund med landbrug, bager, købmand, smed, og hvad der ellers var nødvendigt for at få en dagligdag til at fungere. Og selv om den lokale præst og sognerådsformand havde været afvisende

overfor tanken om en klædefabrik, blev den trods alt af stor betydning for egnens beskæftigelse.

I 1845 boede 86 personer på virksomheden, og året efter var en fjerdedel af Skarrild Sogns beboere beskæftiget hos Clason: 139 mænd, kvinder og børn. Clason selv fik nok af landbruget, som blev bortforpagtet i 1846.

Forpagter Wittendorff skulle også stå for bageriet, bryggeriet, slagteriet og teglværket. Desuden skulle han sørge for kost og logi til pigerne, der arbejdede på fabrikken, og endelig sorterede post- og fragtkørslen fra Clasonsborg til Kolding under Wittendorff. Købmandshandlen var i drift langt op til dette århundrede, mens postkørslen hurtigt forsvandt fra Clasonsborg.

Klædefabrikationen blev ingen guldgrube

Clason kørte også ret hurtigt sur i klædefabrikken, og i 1849 bortforpagtede han fabrikken for at rejse hjem til Tyskland. Klædefabrikationen blev aldrig den helt store guldgrube på Clasonsborg, men fabrikken oplevede en storhedstid i 1863-64, hvor omkring 70 mand havde fuldt op at gøre med at lave mørkt og lyseblåt klæde til de danske soldaters uniformer.

Da Nis Clason døde i 1883, blev fabrikken solgt. På det tidspunkt var arbejdsstyrken faldet til 30 mand, som dog kunne holde beskæftigelsen frem til 1893. Så var det slut med Clasonsborgs anvendelse og forarbejdning af uld. Bygningerne blev solgt til papfabrik, og nu skulle dansk træ bruges som råvare.

Men det var omtrent det allerdårligste tidspunkt at anlægge en papfabrik. De Forenede Papirfabrikker var net-

op oprettet og havde lynhurtigt tilegnet sig noget, der i betænkelig grad mindede om monopol på fabrikation og salg af pap i hele landet. Desuden gjorde Clasonsborgs afsides beliggenhed ikke situationen bedre. Ejeren af papfabrikken, Janus Smidt, indså snart begrænsningerne og købte Bruunshåb ved Viborg, hvor han anlagde en papfabrik, der stadig fungerer som et arbejdende fabriksmuseum. Bruunshåb var i øvrigt grundlagt allerede i 1820'erne som Midtjyllands første tekstilfabrik.

Industrimanden blev landbruger

Herefter forfaldt Clasonsborg og blev forsømt af skiftende ejere indtil 1918, hvor det hele blev købt af Frederik Lausen, der havde opbygget Aarhus Oliefabrik siden 1890. Oliemølleren sagde farvel til Aarhus og goddag til en tilværelse med land- og skovbrug.

Frederik Lausen tog straks fat på opdyrkningen af hederne, der hørte til Clasonsborg. Han opkøbte desuden yderligere hedearealer, og samlede efterhånden et stort gods, der kunne drives rationelt. Han fik anlagt mergelbaner, der strakte sig langt ud i landskabet, og i løbet af to år blev 500 tdr. land hede og 200 tdr. land agerjord merglet. Det gav grundlag for et husdyrhold på 200 kreaturer.

Frederik Lausen fik også bygget den flotte, herskabelige hovedbygning, der nu er vartegn for Skarrildhus. Den første bygning havde dog stråtag, og det var årsagen til, at hele herligheden brændte ned i 1927. En skorstensbrand fik fat i taget, og efterlod bygningen som en sodsværtet ruin. Lausen lod imidlertid bygningen opføre i

nøjagtig samme stil – men sikrede sig mod en lignende katastrofe ved at få lagt tagsten på den nye bygning. Herfra kunne han skue ud i sin store park med de mange forskellige løvtræer, der skulle minde ham om Østjylland.

Landmanden blev kartoffeldirektør

Folk strømmede til den mest moderne gård i området, hvor de blandt andet så på svin og kreaturer i hundredvis i de nybyggede stalde og avlsbygninger. Også traktørstedet ved møllesøen blev flittigt besøgt. Ud over at læske ganen med kaffe og kage, var der mulighed for at leje en robåd og tage en tur på søen.

Alt så lyst ud. Råstoffet var jord – og selv om den var mager, kunne den alligevel give god produktion, når den blev behandlet ordentligt.

Men i 1930'erne kunne Clasonsborg magre jorde ikke klare kombinationen af mange års tørke og international landbrugskrise. Udbyttet – og overskuddet – faldt. Det gav næring til tanker om at plante skov på en del af jorden. 650 tdr. land blev tilplantet, mens 400 tdr. fortsat blev dyrket som agerjord, hvor kartofler spillede en stor rolle.

Kartoffelavlen – og især afsætningen og de deraf følgende salgspriser – interesserede Lausen. Han syntes, kartoffelavlerne fik for lidt for deres varer og tog initiativ til dannelsen af De Samvirkende Jydske Kartoffelsektioners Salgscentral, SAJYKA. Selskabet fik hjemsted i Herning og blev landets største eksportør. Lausen sad selv som direktør i selskabets første år.

Herning Kartoffelcentral i Haraldsgade var et resultat af blandt andet Frederik Lausens indsats for at få SAJYKA oprettet – til glæde for kartoffelavlerne, der kunne hæve salgspriserne.

På hjemmefronten kneb det imidlertid med at få arvefølgen på plads. Sønnen ville ikke overtage hovedbygningen og forpligtelserne, men ville blive boende på avlsgården. Forskellige forsøg på at sælge hovedbygningen mislykkedes, og det blev besluttet at rive den ned.

Sådan gik det heldigvis ikke for en af midtjysk tekstilindustris vugger. I allersidste øjeblik trådte Danmarks Lærerforening til, købte hovedbygningen, byggede til og indrettede den gamle direktørbolig til kursusejendom.

På muren eller langs vejen

Beboerne blandede sig, da Herning Sogneråd diskuterede, hvor byens nye gaslygter skulle placeres

Med underskriften *Flere beboere* lagde et læserbrev i Herning Folkeblad i april 1898 op til dialog med sogneRådet om placeringen af byens nye gaslygter. Anledningen var, at sogneRådet havde besluttet at bygge gasværk i Herning. Dermed var der udsigt til, at byens hidtidige gadebelysning – 17 petroleumslamper opsat i 1880 – skulle afløses af noget mere moderne. Og når det alligevel skulle laves, kunne lamperne ligeså godt pynte, mente beboerne.

Forarbejdet til gasværket – og dermed til gaslygterne – var indledt i 1897, da sogneRådet besluttede at bygge gasværk i byen, der efterhånden havde fået knap 4.000 indbyggere. Mange beboere ville skifte petroleumslamper og brændekomfurer ud med den moderne energikilde, og arbejdet ved den senere Gasværksvej gik i gang. Der blev bestilt gaslamper til gaderne, og det var i den forbindelse, *Flere beboere* skrev deres læserbrev.

Problemet med de auerske brændere

Beboerne havde hørt rygter om, at sogneRådet ville anbringe byens nye gaslygter på husmurene og ikke på standere langs vejkanten. Hvis rygtet talte sandt, ville *Flere beboere* på line med mange andre i byen både »beklage og stærkt kritisere planen«.

Den vestlige ende af Grønnegade fik en gaslampe placeret i vejkanten, som beboerne havde ønsket, da Herning Gasværk blev sat i drift i 1898. Beboerne syntes, det var kønnest med lamperne langs vejen, men det er et åbent spørgsmål, om lampen overhovedet kunne lyse vejstykket op mellem Smedegade og Fonnesbechsgade.

Efter disse indledende øvelser var beboerne klar med deres forsvarsskrift for gaslamper langs vejen. Men først ville de lige demonstrere, at de vidste, hvad der blev talt om.

»Som grunden til, at sognerådet påtænker at anbringe gaslygterne på husene, angives almindeligvis, at der i lygterne skal anbringes auerske brændere, og da disse ikke gerne må ryste for meget, mener sognerådet, at dette kan opnås ved at anbringe lygterne på på husene. Vi forstår ikke, at anbringelse af auerske brændere alene kan begrunde en sådan beslutning.

I flere byer – for eksempel på hovedgaden i Horsens – har man auerske brændere i lygterne, der står langs fortovenes ydersider, og da der er brolægning, hvad der jo ikke er her i byen, er de udsat for at ryste en del ved stærk vognfærdsel. Her i Herning vil der næppe blive så stærk rysten, da grundlaget er fast og gaden bred.«

Så vidt beboernes gaslampe-ekspertise. Men deres egentlige formål med læserbrevet var at få lamperne væk fra husene. De medgav, at det i byer med smalle gader, eksempelvis Ribe og Ringkøbing, kunne være praktisk med lamper på husene, men i Herning, »hvor vi har brede gader, bør gaslygterne anbringes langs gadens kørebane, hvorved denne bliver fuldt så godt belyst, som når lygterne anbringes på huse, der er 5-6 alen væk fra kørebanen og adskilt fra denne ved høje, svære træer.«

Ud over en måske bedre belysning ville de fritstående lamper også pynte i gadebilledet, og denne forskønnelse ville ikke koste ekstra, mente beboerne.

»Vi tør derfor håbe, at sognerådet ombestemmer sig med hensyn til gadelygternes anbringelse«, sluttede læserbrevet, som sognerådsformand Dejgaard svarede på.

Udgangspunktet er forkert

Dejgaard lagde ud med at påpege, at hele grundlaget for *Flere beboeres* læserbrev var helt forkert. Der havde aldrig været tale om at sætte gaslygterne fast på husene. Ganske vist havde kommunen fået anbefalet en sådan placering, men i realiteten ville der kun blive tale om otte lamper: to på Torvet og syv i sidegaderne. De øvrige 70 lamper ville blive fritstående standere.

De 15 historier i bogen tegner et broget billede af Herningegnens historie. Der fortælles blandt andet om hedeplantning af mordere og voldsmænd, om ideen til Herning Hallen, om et »stygt aristokrati«, om en verdensberømt digter i roemarkerne, om skarp kritik af byggeriet i Herning og om virkelighedens Jens Vejmand.

Mange af fortællingerne tager udgangspunkt i datidens avisdebat i Herning Folkeblad. På den måde får læserne et godt indblik i de tanker, vore forfædre på Herningegnen gjorde sig om aktuelle spørgsmål.

Bogens forfatter er historiker og journalist, og har i en lang årrække beskæftiget sig med den midtjyske historie. Resultaterne er blandt andet blevet formidlet i avisartikler, bøger og tv-programmer.

ISBN 87-983347-5-1

98 kroner

»Når de ærede indsendere synes at gå ud fra, at det har været påtænkt at anbringe alle gadelygter her i byen på husene, så har det naturligvis ikke været tilfældet, eftersom det ville være ganske umuligt.«

Dejgaard gik også ind i debatten om gasbelysningen i Horsens, og på det område var beboerne ligeledes på vildspor:

»I Horsens er lygterne ganske vist anbragt langs fortovenes ydersider, men grunden hertil er denne, at lygtepælene var anbragt før de auerske brændere blev indført. Man foretrak derfor at benytte disse, da det ville medføre en betydelig udgift at afskaffe lygtepælene over hele byen og anbringe gadelygterne på husene.

I andre byer – som for eksempel Århus – hvor bebyggelsesforholdene tillader det, anbringes lygterne mere og mere på husene, da man er enig i, at dette er at foretrække for det tidligere brugte system.«

Dejgaard sluttede dog med at takke for interessen for gasværket, »der er det største kommunale arbejde, som nogensinde er udført her i kommunen, og som betegner et betydeligt fremskridt for vor by. Anlægget bør derfor også gennemføres med tilbørligt hensyn til alle forhold og særlig også med hensyn til den gode smag.«

Et historisk øjeblik

Gassen blev sendt ud til gadelamper, gasblus og motorer 30. oktober 1898, og det var en stor dag. Herning Folkeblad kaldte dagen »historisk«, og var fuld af lovord om de auerske brændere, »der kaster et smukt, hvidt lys omkring sig. Hernings gader står nu, hvad belysning angår,

på højde med hovedgader på Frederiksberg og i Aalborg. Sognerådet fortjener påskønnelse, fordi det resolut bestemte sig for de auerske brændere.«

For at byens borgere kunne se den store forskel fra petroleumslamperne, havde Gasværksudvalget tændt petroleumslyset sammen med gaslamperne. Herning Folkeblads mand beskrev forskellen med ordene: »Folk fik en klar forestilling om, at gadevandrerne i Herning er som kommen fra mørket ind i lyset.

Bybilledet ændrede sig med gaslyset. Nu kunne butiksvinduerne oplyses hele aftenen – og natten med. Jo, Herning stod ved et vendepunkt, som Dejgaard sagde i sin tale ved åbningen:

»At vi tænder gassen herude på heden betyder, at vi står ved et vendepunkt. Når vi selv arbejder fremad for at følge skridt med udviklingen, da viser det, at her arbejdes dygtigt trods det, at vi ikke er begunstigede fra naturens eller statens side.«

Dejgaard fremlagde her næsten en programerklæring for Hernings videre udvikling. Byen har lige siden været kendt for at tage sagerne i egne hænder.